

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נז, תשס"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

תוכן העניינים

213	דבר העורך
	חלק א: הרא"ם ליפשיץ והעברית
215	א. חידושים בלשון
215	1. הערבית כמקור לחידושים
218	2. הארמית כמקור לחידושים
222	3. יחסו של ליפשיץ אל הלעז
225	4. גישתו של ליפשיץ לחידושים בלשון ככלל
227	5. ובכל זאת חידושים
233	ב. המבטא
235	ג. הכתיב
238	ד. דקדוק
239	1. צורות
242	2. תחביר
242	3. מערכת הזמנים
245	ה. על הסגנון ועל הלשון
	חלק ב: הרא"ם ליפשיץ – תולדות חייו ומפעליו
247	א. תולדות חייו
251	ב. קווים לדמותו
254	ג. משנתו החינוכית
256	ד. ספריו וכתביו
260	הקיצורים הביבליוגרפיים

דבר העורך

זכות גדולה שמורה לעושים בלשון – סופרים ומשוררים מזה ובלשני העברית מזה – שבתקופת מעבר מכרעת בתולדות השפה הקמה על רגליה ישבו ימים ולילות על אִבְנֵי יצירתה. אלה ואלה ידוע פועלם הרב. אלה נישא שמם בפי כול ואלה שמם הולך לפנייהם בחוגי הבלשנות העברית ומדעי היהדות הפועלים את פעולתם בין כותלי האוניברסיטאות בארץ.

ולצד אלה ואלה, אך לא בחסות צֶלֶם, עשו בבניין העברית והנחלתה גם אחרים. לא מחברי שירים נודעים ולא חובשי קתדראות של מוסדות אקדמיים, כי אם מורים ומחנכים, בני הדור הישן, בקיאים מופלגים בעברית על כל פלגיה וענפיה.

"במה נתעסקתי ובמה לא נתעסקתי... בא ר' אליעזר מאיר ליפשיץ והעמידני על בסיסי", כך העיד ש"י עגנון על אותו "מורה וחכם", איש "המזרחי", מן העושים הגדולים בוועד הלשון משנת תרע"א ועד לשנת פטירתו תש"ו. בעשרות השנים שלפני קום המדינה היה אפוא רא"ם ליפשיץ אישיות בולטת מאוד בחיי הרוח של ארץ ישראל, שמרכזם בירושלים.

אמנם צוהר לפועלו הרב נפתח לקורא באסופת כתביו הגדולה של מלומד זה, אבל ספק אם ידוע הוא למשכיל בן זמננו. לפיכך קיבלה מערכת "לשונונו לעם" בזרועות פתוחות את ההצעה לפרסם את המונוגרפיה שחיברה כרמיה שובל. חוברת שלמה זו שופכת אור על דמותו של רא"ם ליפשיץ ומבעדה על תקופה חשובה בעיצובה של העברית המחדשת את ימיה. המבקש ללמוד על העקרונות שהנחו את מכוני העברית אז ועל המחלוקות החריפות שנתגלעו סביב עקרונות אלה ימצא כאן לא רק את דעותיו של ליפשיץ המחנך הבלשן, השמרן והחדשן, בר פלוגתא גדול לאליעזר בן-יהודה, אלא גם דיונים מרתקים על סוגיות לשון מרכזיות – מקומן הרצוי של הערבית והארמית בהרחבתה של העברית, הלעז, המבטא, הכתיב והדקדוק על כל ענפיו. הקורא יגלה שסדן הארץ אחד הוא וכל הדברים היפים שנאמרו אז כוחם יפה גם עתה.

אך לא פחות משתיאור מפעלו של רא"ם ליפשיץ ב"לשונונו לעם" חושף את אשר היה ואף את אשר קיים היום, הריהו בעצם פרסומו אות של הוקרה ותודה לראשונים הגדולים בלשון ובעשייתה.

משה פלורנטין

”נסיון ומסה להתוות כרקטריסטיקא של אישים גדולים, הוא מן המלאכות הקשות שבספרות [...] יש שכלפי גאונים שלפי עצמותם הם יחידים ומיוחדים, ניטל כח ההשוואה, שאינה נאחות ביצירתם המופלאה” (ליפשיץ, כתבים, ב, עמ’ רכז).

חלק א

הרא”ם ליפשיץ והעברית

אליעזר מאיר ליפשיץ, ”הרא”ם ליפשיץ”, היה חוקר מדעי היהדות, בלשן ואיש החינוך הדתי. ליפשיץ נולד בסקולה שבגליציה בתר”ס (1879) ונפטר בירושלים בכ”ד בתמוז תש”ו (אוגוסט 1946). הוא היה מורה בבית המדרש למורים ”עזרה” ואחר כך ב”בית המדרש למורים העבריי” בירושלים, ושנים רבות היה מנהלו של בית המדרש הדתי למורים מטעם ”המזרחי”, הנקרא כיום על שמו: ”מכללת ליפשיץ”. משנת תרע”א היה ליפשיץ חבר בוועד הלשון. עיקר עיסוקו העיוני היה בתחום הספרות העברית, השתלשלותה וסגנון לשונה.

בשנת תרע”א הצטרף ליפשיץ לוועד הלשון. הוא היה חבר בוועדות המקצועיות למונחי הלבשה והנעלה, למונחי כלים ותבשילים ולקביעת שמות לנתחי בשר ואף בוועדה לענייני לשון אקטואליים. את משנתו הלשונית שטח בשורה של מאמרים שנתפרסמו ב”השלח” (תרע”ה), ב”שפתנו” (תרע”ז), ב”החנך” (תרפ”ד) ובספר היובל לרי”ל פישמן (תרפ”ו). מאמרים אלה היו הד לוויכוח שהתנהל בימי ראשית תחיית הלשון בישיבות ועד הלשון והתפרסם ב”זכרונות ועד הלשון”, במחברת ד (תרע”ד). את מאמריו אלו קיבץ ליפשיץ שנים אחר כך ב”כתבים” תחת הכותרת ”שאלות הלשון”. בעת הזאת כבר נשתנתה במעט תפיסתו, אך הוא בחר להדפיס את המאמרים כפי שהופיעו לראשונה (כתבים, ב, עמ’ ט הערה 1).

א. חידושים בלשון

1. הערבית כמקור לחידושים

בישיבת ועד הלשון בתרע”ד העלה בן-יהודה את ההצעה להשתמש בשורשים ערביים שאינם מצויים באוצר המילים העברי לצורך חידושי לשון (”למלא החסר בלשוננו”: זכרונות ד, עמ’ 3–16). ליפשיץ התנגד נמרצות לרעיון ועיגן את

* הדברים מבוססים על עבודת מחקר שכתבתי במסגרת מכון מז”א בשנת תשנ”ז.

התנגדותו בשרשרת טיעונים מנומקים היטב מבחינה בלשנית ובנויים במיטב אמנות הרטוריקה.

אחת הטענות שהעלה בן־יהודה בעד השימוש בשורשים הערביים הייתה כי כל שורש ערבי אינו ערבי בלבד אלא הוא שמי, וממילא גם עברי, ולפיכך אם נחדש מילים על פי הערבית נהיה כ"משיבי אבדה". כנגד טענה זו משיב ליפשיץ כי אין המדע מחזיק עוד בתאוריית אילן היוחסין ("ספר יוחסין" בלשוננו) אלא ב"שיטת הגלים", דהיינו אין הוא מכיר בלשון אם אחת משותפת לעברית ולערבית: "במערכת גלים התפשטו החלופים הלשוניים ולא ממרכז אחד יצאו כלם [...] אם כן אין יסוד להנחה שכל אוצר המילים של הערבית היה על כרחו גם בשפה השמית הקדומה, מפני טעם פשוט, מפני שזו לא היתה בעולם" (שם, עמ' 17–18). ואם בכל זאת אנו דבקים בתאוריית אילן היוחסין, מצביע ליפשיץ על העובדה שעל פי תאוריה זו רחוקה העברית מן הערבית הרבה יותר מאשר מן הארמית; הערבית היא שמית דרומית ואילו הארמית, כמו העברית, נמנית עם השמית הצפון־מערבית.

מדבריו של בן־יהודה נראה כי לא אחת התנצחו הוא וליפשיץ בנושא זה: "ופה עלי לענות על טענה שטוען חברנו האדון לפשיץ בכל פעם שהמקרה בא לפנינו" (שם, עמ' 8–9). על קושייתו הנצחית של ליפשיץ עונה בן־יהודה כי בסופו של דבר על המשפחה הצפונית (שעמה נמנית הארמית) "גזרו דברי הימים כליה פחות או יותר שלמה" (שם, עמ' 9). הוא מציין כי אמנם מן הארמית נותרו מילים רבות יותר, אך רובן מצויות כבר במקרא ובתלמוד ובמדרשים, ומספר המילים החדשות שאינן במקורות העבריים מועט ביותר. לעומת זאת המשפחה הדרומית נשמרה בכל עושרה הגדול, ולכן הערבית יכולה לשמש כעת, בשעת התחדשותה של העברית, מקור לחידושי מילים.

טענה נוספת שמעלה ליפשיץ כנגד הצעתו של בן־יהודה היא שהערבית עצמה עוד המשיכה ונשתנתה רבות מאז נתפרדה מן השפות העבריות (הכנעניות) ועד לעת הזאת.

ככלל נראה שבן־יהודה שבוי פחות מליפשיץ בשלשלאות המדע לצורך חידושים. בן־יהודה מודע למחקר, אך נדחף על ידי הצורך העז למצוא מקורות חידושים, ולשם כך הוא מוכן לפרוץ גדרות. ליפשיץ נאחז בגדרותיו ומתבצר בהן.¹

1. אבל בהתדיינות אחרת בין השניים בן־יהודה הוא המוכיח את ליפשיץ על הצורך בחקירה מדעית: בדיון על מקצועה בשבט תר"ף העיד ליפשיץ שהמלמדים מתרגמים מקצועה כ־Hobel, ובן־יהודה טען שאין להסתפק במה שאומרים המלמדים, אלא הוועד צריך לבסס את החלטותיו על שיקולים מדעיים (זכרונות ה, עמ' 91–92).

חיזוק לגישתו שואב ליפשיץ גם מן ההיסטוריה של השאילה מן הערבית. לאורך ההיסטוריה הספרותית של העברית היו שאילות מעטות מן הערבית – כך בלשון המקרא וכך גם בלשון המשנה והמדרש. אמנם בימי הביניים רבו השאילות – בתקופת התיבונים הערבית השפיעה רבות על פיתוח הלשון העברית; אך ליפשיץ מציין כי לא בלקיחת שורשים היה עיקר ההשפעה של הערבית אלא בתרגום מילים: "לפי צרכם תרגמו מלים ערביות לעברית ונתנו לעבריות הוראה ערבית" ("לשאילות הלשון", עמ' ל). כלומר השפעת הערבית הוגבלה לתרגומי שאילה ולשאילות משמעות – מתן הוראה חדשה למילה עברית קיימת על פי משמעה של המילה המקבילה בערבית. ליפשיץ אף טוען שרוב המילים שהושאלו מן הערבית נפלטו מן העברית. ובכלל, טען ליפשיץ, סגנונם של התיבונים זר לנו.

ליפשיץ מציין עובדה נוספת המורה על המרחק בין העברית והערבית, והיא מעתקי העיצורים שחלו בהן ("חלופ הברות" או "חלופ קולות" בלשוננו). חילופי ההגאים מבחינים בין שפה אחת לאחותה. עיצורים מסוימים שנשתמרו בערבית נשתנו לעיצורים אחרים בעברית במהלך ההיסטוריה. אם ניטול מן הערבית שורש שיש בו הגה שנשתנה, ניצור חילופ הגאים "באפן מלאכותי, שלא בשעתו ההיסטורית" (זכרונות ד, עמ' 19). איננו יכולים, לפי ליפשיץ, לקחת כעת מן הערבית שורש שבו עיצור כגון ז (כמו במילה *that*) ולהפכו לעיצור המקביל לו בערבית על פי מעתק העיצורים ההיסטורי – זי"ן (כגון הצמד *ذهب – זהב*), שכן "חלופ הברות יש לו שעתו ועת תנועתו וחיותו, ואחרי שחדל אין לו חזרה" (שם, עמ' 18). המעתק כבר חדל לפעול, ואיננו יכולים להחיותו כעת בדרך מלאכותית כנגד מהלכי הלשון הטבעיים.

ליפשיץ מאיר בעיה נוספת הטמונה בהצעה לשאול שורשים מן הערבית: איש בגולה אינו יודע ערבית. היא זרה להם. על ידי שימוש בערבית אנו עלולים להרחיק את העברית המתחדשת מאחינו בתפוצה: "וכלום נגזול את העברית מכל תפוצות-הגולה?" ("לשאילות הלשון", עמ' כח). וגם בארץ מעטים הם מביני ערבית "על בוריה". הוסיפו לכך את העובדה כי למרבית יודעי העברית אין הקרבה בין הלשונות שקופה כלל, ולא ירגישו בה אם לא תצוין בעבורם במפורש.

לאחר שהעלה נימוקים היסטוריים, בלשניים וחברתיים כנגד שאילת שורשים מן הערבית מעלה ליפשיץ טענה מעשית: אם אנו זקוקים לחידושי מילים לשם מילוי צרכים ל"קריאת שמות ליצירות-התרבות" (שם, עמ' כט), לא הערבית צריכה להיות מקור למינוחים המדעיים, שכן גם היא ענייה בהם: "הרי עניותנו היא בחזיונות התרבות, ומושגים חדשים, ובאלה הערבית אינה עשירה משפתנו" (זכרונות ד, עמ' 21).

על הטענה כי אנו צריכים לערבית לשם העשרת לשוננו במילים עממיות, שכן "לשוננו אינה טבעית כל עוד אין בה גם מלים כאלו" ("לשאלות הלשון", עמ' כט), משיב ליפשיץ כי דווקא בתחום זה אין מחסור בעברית, שכן הלשון התלמודית "שמרה לנו שרידי לשון-הדיוט" (שם, שם).

ליפשיץ מביא טענה נוספת מתחום הפילוסופיה של הלשון. הוא מדבר רבות על רוח השפה: "רוח השפה [...] כלל כל הרשמים, שעשו חזיונות הלשון על הדוברים בה" (זכרונות ד, עמ' 20), ומביע חשש כי אם ניקח בבת אחת שורשים רבים מאוצר המילים הערבי ונכניסם באופן מכוון לתוך לשוננו, "הרי ילקה האופי של לשוננו" ("לשאלות הלשון", עמ' כז), "נשנה את אפי השפה ונפגום את רוחה [...] רשמים אחרים – רוח אחרת" (זכרונות ד, עמ' 19–20). טשטוש הגבולות בין שתי הלשונות, הוא אומר, "עלול להביא לידי טמיעת-לשוננו" ("לשאלות הלשון", עמ' כח–כט).

עד כאן התנגדותו של ליפשיץ לשאילת שורשים מן הערבית, אולם הוא לא פסל שאילת מילים מן הערבית, כמות שהן "בצורתן הזרה בלי שינוי", במיוחד אם השורשים קיימים בעברית. בעתיד תחול עליהם התפתחות טבעית – או ש"תעובר צורתן" או שייפלטו מן השפה (זכרונות ד, עמ' 21). מילה זרה אינה דוחקת את רגלי העברית.²

2. הארמית כמקור לחידושים

כפי שראינו, ליפשיץ התנגד נחרצות לחידוש מילים עבריות באמצעות שורשים ערביים. לדעתו, אם יוחלט לפנות אל מקורות שמחוץ לשפה העברית לצורך חידושי מילים, ראווה לכך הארמית הרבה יותר מן הערבית. גם כאן הוא מעלה מסכת רחבה של טיעונים בלשניים, ספרותיים והיסטוריים כדי לבסס את דבריו. אולם גם לגבי הארמית דבק ליפשיץ בדעתו כי מוטב לשאול מילים ולא שורשים.

ראשית מורה לנו ליפשיץ כי הארמית קרובה יותר אל העברית: העברית והארמית שייכות שתייהן לענף השמי הצפון-מערבי. אמנם טיעון זה מתבסס על תאוריית אילן היוחסין, שבדיונו על הערבית ציין כי כבר אינה שלטת בבלשנות, אך למעשה אין "שיטת הגלים" מבטלת לחלוטין את הקרבה הגנטית בין הלשונות אלא היא משלימה אותה בהסבר תופעות המחברות בין שפות מרוחקות יותר זו מזו מבחינה גנטית.

ליפשיץ מדגיש גם את הזיקה התרבותית בין הלשונות. הארמית קשורה אל העברית בעבותות של ברזל: במקרא יש מילים שאולות מן הארמית, פסוקים

2. דעתו של ליפשיץ באשר למילים זרות תידון ביתר הרחבה בהמשך.

שלמים ואף קטעים נרחבים בספרים המאוחרים דניאל ועזרא. הקשרים בין שתי השפות היו הדוקים ביותר, והן השפיעו זו על זו: העברית השפיעה על הארמית ביצירת הארמית היהודית – הבבלית והארץ-ישראלית, והארמית השפיעה על העברית של המשנה.

הארמית הבבלית והארמית הארץ-ישראלית הן חלק נכבד ממורשתנו הספרותית: מגילת תענית, התלמודים וחלק גדול של הספרות המדרשית כתובים ארמית, וכן תרגומי המקרא – תרגום אונקלוס, התרגום המיוחס ליונתן והתרגום ה"ירושלמי" לתורה ותרגום יונתן בן עוזיאל לנביאים. ליפשיץ מוסיף ואומר שהארמית שלטה בבתי הספר, בבית הכנסת ואף בבית המדרש. היא שימשה בכתבי הגאונים ובספרות המסתורין וחדרה אל הסידור, וגם שטרות, כתובות וגטין כתובים הם ארמית.

בשל היותה משורגת בתרבותנו העברית, אומר ליפשיץ, "אין לתאר לעולם משכיל עברי, שלא ידע ארמית" ("לשאלות הלשון", עמ' לד). ליפשיץ מדגיש כי בניגוד לניסיון שנעשה ביזמת בן-יהודה לשאול שורשים מן הערבית באופן מלאכותי ומכוון, הרי ההשפעה הארמית הייתה טבעית ולא מכוונת. מבחינה היסטורית רבתה הקרבה בין הלשונות – בימי הבית השני שלטה הארמית כלשון הרשמית ברחבי המזרח והפכה ללשונו השנייה של עם ישראל, ובתקופת הגלות הייתה לשון הדיבור של היהודים. הלשונות כה התקרבו עד כי "הרבה שרשים מן הארמית נחשבים להרגשתנו כעבריים לגמרי" (זכרונות ד, עמ' 20).

כל הטיעונים הללו, לדעת ליפשיץ, מכשירים את מילותיה של הארמית להיות מושאלות אל העברית "בלי שום הגבלות" ("לשאלות הלשון", עמ' לה), אולם אין הדבר מכשיר את שאילת הצורות, דהיינו הדקדוק, מן הארמית. הקו המנחה את ליפשיץ הוא חששו הגדול מפני טמיעת השפה. לטענתו, בימי הביניים רבתה השפעת הארמית גם בדקדוק עד כי קמו סגנונות הקרובים להיות לשון תערובת, ואז "נעשתה באמת סכנה ללשונו" (שם, שם).

אולם יש לציין כי לא רק בימי הביניים השפיעה הארמית על הדקדוק העברי. אנו עדים לצורות ארמיות שקנו להן אחיזה במורשת הספרותית העברית כבר בלשון המשנה, כגון הבניינים שפעל וּשְׁפַעל האכדיים שחדרו דרך הארמית.

ליפשיץ מציין בעיות מספר הכרוכות בהעברת מילים מן הארמית אל העברית. הוא דן בפעלים, בתוארי פועל, בשמות עצם, ובצורנים שונים:

1. פועל – על פעלים ארמיים שייכנסו לעברית יהא לקבל את צורת הנטייה העברית.
2. תואר הפועל – תואר הפועל מטבעו אינו ניטה, ולכן הוא יכול להיכנס לעברית כצורתו. ברשימת מילות השימוש ותוארי הפועל הארמיים של ליפשיץ רואה; אותם כמילים ה"מורגשות בתור עבריות לגמרי", ולפיכך "אפשר לקבלן כמות

שהן", נמנות בין היתר **שמא, דוקא, היינו, הרי, כגון, כדי, לגמרי** ("לשאלות הלשון", עמ' לו הערה 18). עם המילים שאינן מורגשות עבריות הוא מונה את **ברם, אדרבא, ממילא, בעלמא**. אם את הרגשת העבריות אמד ליפשיץ על פי תפוצת השימוש במילים, תבוא **ממילא**, שהיא כה רגילה בשפתנו היום ושעליה אמר ש"אינה מורגשת כעברית", ותעיד עד כמה יכולה מילה ארמית להשתרש בשפה העברית. מעיון במילון בן-יהודה נראה כי המילים **ברם ואדרבא** נתפסו כשרות לשימוש כמות שהן באותה עת. על **ברם** נכתב ששיבוצה בגמרא בתוך טקסטים עבריים ושימושה בפי "רב יהודה בשם רב, שהוא צח הלשון בכל מקום" מעידים "שמלה זו כבשה לה כבר מקום בתוך הדבור העברי גם בפי בעלי הצחות בלשון העברית". על **אדרבא** כתב בן-יהודה: "ונכנסה מלה זו בשימוש בלשון העברית".

3. משקלי שמות העצם – ליפשיץ מתחבט בשאלה איזה מראה יינתן למילים ארמיות מן המשקל הסגולי – מבנה ארמי או עברי. ושוב הוא מציג שקלא וטריא דקדקני: כבר במקרא מצויות צורות סגוליות במשקל ארמי, כגון **דָּבַשׁ, בָּאֵר, בָּאֵשׁ, כָּפַר**. במשנה מסורות הקריאה חלוקות: **פָּתַק** או **פָּתֶקָה**, **סָגַן** או **סָגֶן**, וכן יש מילים שנוהג בהן משקל ארמי (**פָּלַל, פָּרַט**) ואחרות שצורתן עברית (**פָּרַדָּה, קָטַע**). הצעתו של ליפשיץ: "ואין רע אף אם תשמנה שתי הצורות זו בצד זו, וההכרעה תימסר לעתיד" ("לשאלות הלשון", עמ' לו-לח והערה 20). אפשר לטעון כי הצעתו של ליפשיץ מלמדת על חוסר יכולת להכריע: אם מסורות בידינו שתי הצורות, לא עלינו להיות הפוסקים לטובת צורה זו או אחרת; אולם מצד אחר אולי ניתן לראות פה פתיחות דווקא והכרה בגורם הזמן כבעל תפקיד בהתפתחות הלשונית – לא הכול יש לקבוע כמסמרות מלכתחילה, אלא הזמן והשימוש הם שיכריעו.

4. צורן היידוע – צורן היידוע הארמי, **א** בסוף המילה, מעמיד בעיה קשה בעת השאילה לעברית משתי בחינות: האחת היא שכוחו המיידיע של הצורן נחלש בתקופתה המאוחרת של הארמית (הכוונה לתרגום אונקלוס ולארמית המזרחית), ונמצא שהוא משמש רבות שלא לצורך, וכמעט רק לסימן זכר; על כן במקרה שנשאלת המילה לעברית ראוי להשמיטו. הבחינה השנייה היא שהברת היידוע הזאת דומה בצלילה לסיומת הנקבה **ה**, ולפיכך החליפה בכתב בה"א והפכה לנקבה, אף כי שמות אלה לרוב מינם זכר הוא בארמית: "הפכו בבת-אחת צורתם הדקדוקית ומינם של המון שמות" ("לשאלות הלשון", עמ' לט). ליפשיץ קובל על כך שאף מילונים נהגו כך, "והתחילו סופרים משמשים כך ואיש לא מחה" (שם, שם). הוא מציין בין השאר את המילים **עובדא**, הצריכה להיות "עובֶדָּה" ולא "עובדה", וברבים "עובדין", **הילולא**, הצריכה להיות "הלול", ו**קובלנא**, הצריכה להיות "קובלן" (שם, עמ' לט-מ הערה 24).

חלק מן המילים שלפשיץ מציין כבר "חזרו" בימינו לצורתן העברית. לדוגמה הוא אומר כי **ארנקא** צריך להיות "ארנק" – ובלשון ימינו אכן **ארנק**. הוא הדין לגבי **ברזא**, שעליה הוא אומר שיש לומר "ברז" ולא "ברזזה". **פתקא** ו**פנכא** הארמיות נכנסו לעברית בימיו כ"פתקה" ו"פנכה" במקום **פתק** ו**פנך**. בעברית של ימינו עדיין משמשת **פנכה** בצורתה הלא-עברית, אם כי בה"א, אך נשמרו שתי הצורות **פתק** ו**פתקה**, ואולי נוצרה הבחנה סמנטית קלה ביניהן – פתקה היא פיסת נייר קטנה אף יותר מפתק.

על חוסר העקיבות באשר לצורך סופי זה באותה עת ניתן ללמוד מכתובת המילים הללו במילון בן-יהודה: בראש הערך "עובדא" מופיעה הצורה באל"ף באות גדולה, ולצדה "עובדה" באות קטנה יותר. הערך "קבלנא" אינו מופיע, אלא "קבלן" באות גדולה ולצדו "קבלנה" באות קטנה יותר, ובגוף הערך נכתב בהערה (בסוגריים מרובעים – הערת טור-סיני): "עפ"י הארמ' קובלנא". שני הערכים "פתק" ו"פתקה" מופיעים, אך לא "פתקא". הערך "ברז" כשם עצם אינו מופיע במילון, אך לצד השורש בר"ז מצוין ש"ממנו יִבְרָזָא" – באל"ף, ואילו תחת הפועל בִּרְז נכתב על "חבית מְבִרְזֶת" – "שעשו לה ברזזה, שיש בה ברזזה" (דהיינו קבעו בה ברז, נקב), בה"א.

בעיה דומה נתהוותה במילים ארמיות ממין נקבה המסתיימות ב־תא. בהיכנסן לעברית נשמרה תי"ו הנקבה ונתחלפה האל"ף של צורן היידוע בה"א. אלה חלק מן הדוגמות שלפשיץ מציג: **רבותא** הפכה בעברית ל**רבותה** במקום "רבות", **נפקותא** נתקבלה כ**נפקותה** ולא כפי שראוי "נפקות", ו**אדותא** נכנסה לעברית כ**אדותה** במקום "אדוה". זו האחרונה שבה ולבשה בעברית של ימינו שלמה עברית – **אדוה**. **רבותה** מתועדת במילון אבן-שושן (מהדורת תשכ"ו-תש"ל) בצורתה הארמית: "רבותא, רבותה", וכך גם "נפקותא(ה)", אלא שבמהדורת 2003 כבר מתועדת גם "נפקות", שהחלה לשמש בשנים האחרונות בלשון המשפטית במשמע "התוצאה או הרלוונטיות של העניין: עדות מומחה שיש לה נפקות לגבי המקרה הנדון".

דוברי העברית המודרנית, שאוזנם הורגלה כבר בצורות **עובדה**, **קובלנה**, עשויים שלא להבין על מה הסער, ולשכמותם ממשיך ליפשיץ משל למה הדבר דומה: "נדמה-נא, שלא נמצאו במקרה המלים בשר מלח, בגד, והיינו זוכים למלים: בגדה, מלחה, בשרה, ואז נבין את כל הזרות שבדבר" ("לשאלות הלשון", עמ' מ הערה 24). ליפשיץ, בהיותו מחנך, מציע שנושא "תורת א הידיעה" ילמד בבתי הספר, לבל יִדְעו מילה שבה כבר מצוי צורן היידוע, כגון **שוליא**, **אבא**, ויהפכו ל"השוליא" ו"האבא", כפי שאכן נשמע בארץ ישראל. ולאילו שיטענו כי כבר נעשה מעשה ואת המעוות אין לתקן, דהיינו שהמילים שנוקבו באמצעות ה"א או שנוספה להם ה"א לאחר התי"ו דינן כבר נחרץ להיטמע כך בשפה, משיב ליפשיץ כי "מעשה, שנעשה לעינינו, לפני עשר שנים, אינו מחייב" (שם, עמ' מא).

3. יחסו של ליפשיץ אל הלעז

לאור מלחמתו של ליפשיץ למען טהרת הלשון ולאור שמרנותו הלשונית מפתיעה אולי במקצת גישתו למילים זרות. ב"יסודות" ועד הלשון שנתנסחו בישיבת ועד הלשון בתרע"א נאמר בין השאר: "אין הועד נזקק למלים זרות מהלשונות לא השמיות, ואפילו אם הן מקבלות בכל הלשונות האריות, ומתאמץ הועד – עד כמה שאפשר ליצר לכל המשגים מלים חדשות משרשים שמיים" (זכרונות א, עמ' 8, הסעיף "המקורות", ס"ק ב3). ליפשיץ, לעומת זאת, מצדד בהחלט בקבלת מילים זרות, אך רק כל עוד נותרו בזרותן. שותף לדעתו זו גם קלוזנר, האומר בנאום הכניסה שלו לוועד הלשון בתר"ף כי יש "להקפיד על מלות זרות, שהן מקובלות בכל לשונות-אירופה או ברובן [...] מלות שלדעתי הכרח גמור הוא לקבלן ורוב חברי ועד הלשון חושבים אותן לפסולות לשון שמית" (זכרונות ה, עמ' 50).

יש להדגיש את ההבחנה שמבחין ליפשיץ בין "מלים זרות" ל"מלים מושאלות": הראשונות משמשות "בלי שאבדה הכרת-זרותן, ולא הסתגלו לדרכיה של לשון-אכסניא שלהן", כלומר נשתמרו כמות שהן, והאחרונות הן מילים זרות "שהסתגלו לתכונותיה [של הלשון שנכנסו אליה]" ("לשאלות הלשון", עמ' מב).

3.1 מילים זרות כצורתן

פתיחותו של ליפשיץ למילים זרות נובעת מכמה גורמים: ראשית וראש לכל הוא מודע לכך שדוברי העברית הם דוברי לשונות זרות מלכתחילה, ובדברם עברית חסרות להם בה מילים: "במקום שיש אנשים, ששומעים לשונות זרות, ויש מושגים ואין להם בטוי, אין מפלט ממלות זרות" ("לשאלות הלשון", עמ' מב). ודווקא כעת, "בשעה שעולם שלם של רעיונות ודברים מצפה לבטוי בבת אחת – אי אפשר לנו לסגור דוקא עכשיו את השער מבוא מלים זרות" (שם, עמ' מג).

שנית, לפי השקפתו מילה זרה תיפלט מן השפה ברגע שתימצא מילה עברית טובה ממנה. היא טובה לשעתה ויוצאת מאליה, כפי שאירע למילים יווניות ורומיות רבות מלשון המשנה. המילים הזרות לא הזיקו ללשון בשעתן. לעומת זאת חידושים לשוניים שלא ברוח השפה יפריעו ליצירת מילה עברית טובה יותר בעתיד: "רק אם ננהג התר במלים זרות נצל מן החדושים" (שם, עמ' מד). היו שטענו כי המשקל השמי ימנע כניסת מילים זרות. לאלו משיב ליפשיץ כי לא רק שאין זה נכון – וראיה שבכל תקופה קיבלנו מילים זרות – אלא שזוהי אף מעלה ללשונות השמיות, שכן המשקל השמי מאפשר את שמירת אופיין הזר של המילים הזרות, וכך הן "לא תבלענה בלשון" (שם, עמ' מו).

שלישית, גם בשפות אחרות, כגון גרמנית ורוסית, יש רבבות מילים זרות המשותפות להרבה לשונות. מילים אלו משמשות כגשר בין הלשונות, בהבטיחן

הבנה מלאה של מושגים יסודיים. בייחוד חשוב הדבר בטרמינולוגיה המדעית. אם בטרמינולוגיה מדעית דווקא ירצו לחדש מילים עבריות, "המושגים יסבלו והשכלת המקצוע תסבול" (שם, מד). הטרמינולוגיה, לדבריו, אינה סכנה ללשון ולאופייה כי היא לא תחדור ללשון הדיבור. עוד טוען ליפשיץ כי עם לידתה של המצאה חדשה מומצא לה גם שם חדש, ושם זה יבוא עם ההמצאה כשהיא תגיע לתרבות אחרת: "שם המכונה יבוא עם המכונה" (שם, עמ' מג).

אבל בכמה מקרים מביע ליפשיץ התנגדות מפורשת להמצאת מילה עברית במקום מילה זרה, שמא יימחה גונה ההיסטורי, וכוונתו למילים כגון **גימנסיה**, **אוניברסיטה ואקדמיה**. ליפשיץ מתנגד לתרגום מילה זרה ולחידושה בשורש עברי גם במילים שיש להן "המון גונים דקים" (שם, עמ' מו) ולא ניתן למצוא להן מילה עברית שתכלול את כל מגוון המשמעויות.

מדבריו אלו של ליפשיץ עולה כי לא זו בלבד שהוא מצדד בהכנסת מילים זרות לצורכי טרמינולוגיה מדעית, אלא לעתים זו צריכה להיות דרך ההרחבה הבלעדית בתחום זה – שאילת המילה כמות שהיא ולא חידוש מילה עברית במקומה. אולם במקום אחר הוא אומר כי חידושי מילים בעברית בצורת רשימה יכולים להיעשות רק בתחום של "טרמינים מדעיים ושמות של חפצים" (שם, עמ' כט–ל). אם מותר לחדש מילים בעברית (כמעט) רק ליצירת טרמינולוגיה אך מאידך גיסא בתחום הטרמינולוגיה עדיף להשתמש במילה הזרה, אזי כמעט לא נותר תחום כשר לחידושים:

יחסו החיובי יחסית של ליפשיץ לשאילת מילים זרות חל גם על שאילה מן הערבית, אך הוא מדגיש כי מילים אלו תיכנסנה "בלי שנוי צורה ואות [=הגה], כמו שהן" (שם, עמ' מח). ליפשיץ מסייג ואומר שהמילים מן הערבית תהיינה כמובן מתחומים מסוימים מאוד, כגון תחום עבודת האדמה: "מלים למדעים לא תבואנה ממדבר ערב, אלא מאירופא" (שם, שם).

ליפשיץ אף קובל על כך שאין מרבים להשתמש במילים זרות בארץ. הדבר מעיד לדעתו על מיעוט הקריאה בקרב בני הנוער. אולם עם כל פתיחותו למילים זרות הוא מזהיר מפני ריבוי: "השימוש מותר לנו עד כמה שהוא מוכרח ועד כמה שהוא נוהג באירופה בכלל, ולא יותר" (שם, עמ' מט). כמו כן הוא מבקש לא להתיר מילים זרות בשירה נחרזת, וגם כאן הוא נתלה באילנות זרים: "פרישה זו ממלים זרות ומחודשות נוהגת גם בלשונות אחרות" (שם, שם). אנו רואים כאן כי לשונות אחרות, ולשונות אירופה בפרט, משמשות בעיניו דגם ראוי לחיקוי.

3.2 "מלים מושאלות"

ליפשיץ מתנגד בחריפות ל"מלים מושאלות", דהיינו מילים זרות שהסתגלו לתכונותיה של השפה החדשה. הוא שב ואומר: "העיקר, שהגרים ישארו גרים,

ואל להם להיספח בנחלת שפתנו [...] הכל יכירם שנכריים הם" ("לשאלות הלשון", עמ' מח-מט). ואולם אין הוא מתנגד להפיכתן של מילים זרות למילים מושאלות כל עוד הדבר נעשה באופן טבעי. תהליך הטמיעה הטבעי נעשה לדבריו בשלבים. תחילה משתנה הטעם של המילה, אחר כך משתנים הגאי המילה להתאימם ללשונו, ואחר כך מידמה גם המשקל. התפתחות טבעית כזו יכולה לקרות במשך עשרות שנים או מאות, ויש לקבלה.

ליפשיץ מודע לכך ששמירת המילים כצורתן בלשון המקור היא "דרישה בלתי-אפשרית" (שם, עמ' מז), ובאותה רוח הוא אף מעיר כי "אפשר גם לקבל מילים זרות עם סיום עברי, למשל: אקטיביות, פאסיביות; וכך נוהג גם בשאר לשונות" (שם, עמ' מח הערה 32).

דומה כי בהצעתו לקבל סיומת עברית במילים אלה יש משום סתירה להתנגדותו למילים מושאלות. אמנם ה"שורש" נותר זר, אך סיומת עברית עלולה לטשטש את נכריותה של המילה ולהכשירה להיטמע בשפתנו. אולי הדבר מלמדנו שלפשיץ מכיר בכך שרצונו שלא לסגל למילים זרות צורה עברית אינו מציאותי.

3.3 המבטא והכתיב של מילים זרות

באשר למבטאן של המילים הזרות ליפשיץ מצדד בדעת הרוב – שהיודע אותן יבטאן כמבטאן האמיתי. גישה זו מתאימה להתנגדותו לטמיעתן של המילים הזרות בשפתנו. בדרך זו תמשיך ותורגש זרותן.

ליפשיץ דן גם בשאלת הכתיב של המילים הזרות. מילים מן הרוסית המסתיימות ב-ia הוא מציע לכתוב באל"ף בסופן: **גמנסיא, ריפורמציה**, "שכך נהוג בספרות העתיקה לגבי מילים זרות, וגם כדי להשאירן בזרותן" ("לשאלות הלשון", עמ' מז). בכתביו שלו נראה כי מילים זרות שסיומן a נכתבות באל"ף בסופן ככלל, כגון **טכניקא, אירופא, מודא**.

מילים רומיות שסיומן um תוכלנה לקבל סיומת עברית -ון, וברבים -ות: גמנסיון-גמנסיות, תיאטרון-תיאטראות, מוזיון-מוזיאות (שם, עמ' מח הערה 32). בלשונו היום **תאטרון ומוזאון** אכן נוהגות כך ביחיד. ברבים אנו רואים **שתאטראות** נוהגת כמוצע (לצד **תאטרונים**), אך **מוזאוניס** ולא "מוזאות" היא צורת הריבוי של **מוזאון**.

מכל האמור לעיל אנו רואים כי ליפשיץ פותח את הדלת לפני מילים זרות – מתוך הכרת המציאות, מתוך הכרת הצורך ומתוך הכרת המצב בשפות אחרות. הוא מגביל את כניסתן של מילים זרות: שלא תשמשנה בשירה נחרזת, שלא תהיינה רבות ושלא תשונה צורתן. חששו הגדול הוא שהמילים הזרות תשפענה על הלשון "הפנימית": "שלא תמלא הלשון רוסיציסמים, גרמניסמים וגאליציסמים (מן הצרפתית), ברוך היודע לאן יגיעונו כל אלה" (שם, עמ' מט).

4. גישתו של ליפשיץ לחידושים בלשון ככלל

4.1 חידושים שלא לצורך

ליפשיץ מתקומם נגד חידושים יתרים. חידושים רבים נעשים לדעתו שלא לצורך. הוא מדגיש כי תפקיד ועד הלשון הוא לחדש מילים רק בשעת צורך נחוץ. חזונו הוא שתפקיד ועד הלשון בעתיד יהיה רק ביקורת על ההתפתחות הטבעית. את חידוש המילים הוא מותיר למשוררים ול"חושבים הגאונים" (זכרונות ד, עמ' 28). ככלל, ליפשיץ מתנגד לעצם הרעיון של הצגת רשימת מילים כמקור להרחבת אוצר המילים של השפה ולהעשרתה. תפקידם של הבלשנים הוא לבוא לאחר היוצרים כדי "לסדר ולערוך ולבקר מה שיצרו" (שם, עמ' 29). המצב הקיים, למגינת לבו, הוא ש"בארץ ישראל יש להוטים אחר חידושים [...] מלה למושג, מלה למושג" ("לשאלות הלשון", עמ' עח). הדבר פוגם לדבריו בחיות השפה. קיום מילה לכל מושג אולי מתאים לטרמינולוגיה מדעית, אך בשפות חיות "לכל מלה יש הרבה פרושים והוראות" (שם, שם).

אחד מסוגי החידושים שהוא רואה אותם מיותרים הוא חידושי מילים במקום שכבר מצויה מילה זרה המשמשת בכל לשונות התרבות, כגון במקצועות המדעים, וכן במקום שיש "מילים זרות מימים קדמונים שכבר נתאזרחו בלשונו" (זכרונות ד, עמ' 28).³

מעשה החידוש מיותר לדעתו גם במקרה שכבר קיימת מילה מתאימה בעברית "אלא שהמלה לא נשאה חן, ואינה יפה" ("לשאלות הלשון", עמ' עח), והמחדשים חידשו מילה "לשם נוי" בלבד. בין החידושים היתרים מסוג זה מונה ליפשיץ את המילים האלה:

- **עזמה** – ליפשיץ טוען כי אפשר היה להשתמש במילה הזרה "אנרגיה", ואכן היום זו המילה המשמשת.
- **יזמה** – כבר מצויות בעברית המילים "תחבולה" ו"המצאה", ולכן אין צורך לחדש את **יזמה** לדעתו.
- **אדיב** – כבר מצויה "מנומס".
- **אהוד, אהדה** – יש להשתמש לדעתו במילים הזרות "סימפתיקה", "סימפתי".
- **רציני, רצינות** – לשם מה לחדשן בשעה שמצוי כבר הצירוף "כבד ראש"?

חלק מן החידושים דחו מילים שכבר היו נוהגות:

- **מען** – כבר משמשות היו "כתובת" ו"אדריסה".
- **ירכתון** (=מאמר הנדפס בירכתי הגיליון) – כבר נוהגות "עלון" ו"פילטון". על **ירכתון** מעיר ליפשיץ שהיא "מילה מכוערה" ("לשאלות הלשון", עמ' עט

הערה 66). לא ברור מהי אמת המידה שלו לשיפוט אסתטי זה; על כל פנים מילה זו אינה משמשת בימינו.

- **מונחים** – חידוש זה מיותר לדידו, שכן במשך כל ימי הביניים שימש לשם כך הצירוף "מלים מלאכותיות".
- **גפרורים** – היא המילה המשמשת בלשון ימינו. באותה עת הוצעו כמה וכמה חידושים: "צתית" (נליף), "אלית" (ספיר), "גפריתית" (קלוזנר), "מדלק" (בן-יהודה), ויש שאמרו "גפרית", בחיקוי המילה הערבית كبريت. **גפרור** היא הצעתו של מנדלי מוכר ספרים. קובלתו של ליפשיץ היא כי כל המילים הללו נתחדשו לאחר שכבר הייתה "צתה" (פינס), שהיא מילה תלמודית (שם, שם). לדברי בנו, עו"ד ד"ר נפתלי ליפשיץ ז"ל,⁴ "ציתה" היא המילה ששימשה בביתו של ליפשיץ. מילים נוספות ששימשו בביתו, לדברי בנו, ולא נתקבלו בשפה הן **טְרִינֵף**⁵ (יסלסילת פרות, 'מגשי'), **משכל**⁶ (ניכור) ו**גרף**⁷ (סיר לילה). חלק גדול מן החידושים היתרים שלפשיץ מונה קנו להם אחיזה בשפת ימינו.

4.2 חידושי "יש מאין"

ליפשיץ התנגד בעיקר לחידושים הנעשים שלא על סמך חומר לשוני קיים. חידושים כאלה הוא מכנה "חידושים קדומים". קדומים – על שום שבדרך זו נוצרו מילים בימי קדם, בתחילתה של שפת אנוש, בלא שקדם להן חומר לשוני אחר ("לשאלות הלשון", עמ' עג). זוהי בעצם יצירה "יש מאין". בן-יהודה הוא שהגה את רעיון הבריאה יש מאין, "בריאה מקורית מלא דבר" (זכרונות ד, עמ' 10). בן-יהודה הציע לנצל את סגולת שלשיות השורשים לשם בריאת צירופי אותיות חדשים בשורש, שהרי לא בכל ששת צירופי האותיות האפשריים מכל שלוש אותיות השתמשו הלשונות השמיות. בן-יהודה ידע כי בעיני חלק מחברי ועד הלשון תיחשב הצעתו כמינות גמורה, ואכן ליפשיץ דוחה את הרעיון מכול וכול. תחילה מעלה ליפשיץ טיעון בלשני כללי כנגד חידושים

4. בשיחה שקיימתי אתו בחורף תשנ"ו.
5. סוקולוף, 2002: **טירינא** – "a wicker tray". בפסחים פח ע"א: "טיריאנא דתמרי".
6. "שאלות הלשון", עמ' מ הערה 24, ליפשיץ כותב על מְשַׁקֵּל שהייתה צריכה להיות בעברית "משקל" ולא "משכלה". לפי יסטרוב, 1950, **משכלא** הוא שפעל מן השורש כו"ל ומשמעו "a wash basin". המילה מופיעה בשבת עז ע"ב, ושם גם מוצעת לה אטימולוגיה עממית: "מאשי כולא" (יסטרוב מתרגם: "washing everybody"). קאסאווסקי, תלמוד, מפרש: "ספל שנותנים בו מים לרחצה".
7. המילה **גרף** מופיעה בתלמוד בצירוף "גרף של רעיי", למשל בברכות כה ע"ב: "גרף של רעי ועביט של מי רגלים". אצל קאסאווסקי, תלמוד, מפורשת המילה "כלי חרס", ו"גרף של רעיי" מפורשת "עציצא דבית הכסא, עביט". אצל בן-יהודה: "גרף – כלי לקבלת הגללים, הרעיי".

אלה: אמנם בתחילת היווצרותן של שפות חידושים קדומים הם דרך יצירת המילים הראשונית, אך בלשונות מאוחרות, בתקופתנו, לדעתם של חוקרים מספר, כבר אינם קיימים – למעט מקרים בודדים מסופקים, כגון המילה גז.⁸ גם בן-יהודה הביא את גז כראיה לקיומה של יצירה יש מאין. כיום, טוען ליפשיץ, בניגוד לתקופת התהוות השפה, כבר יש חומר גלם להיווצרות מילים: "החומר הלשוני הוא הקרקע לכל יצירה לשונית" (שם, עמ' 22). הוא מוסיף שאף חוקרים החושבים כי חידוש קדום עדיין קיים אינם מדברים על חידוש מכוון אלא על חידוש שנעשה שלא מדעת.

בהמשך דבריו יוצא ליפשיץ חוצץ נגד עצם הצעתו של בן-יהודה ליצור צירופי שורשים חדשים. הוא מראה כי צירוף האותיות בשורש אינו מקרי, לא מבחינה סמנטית ולא מבחינה פונולוגית: לרוב אפשר למצוא כי שתיים משלוש האותיות הן הנושאות את ההוראה העיקרית, ולגרעין הזה נוספות אותיות שונות, "מקיפים מתחלפים" ("לשאלות הלשון", עמ' פב).⁹ להדגמת דבריו מביא ליפשיץ את השורשים דח"י, דח"ף, דח"ק, נד"ח, דו"ח, שהעיקר בהם "דח", ואת דכ"ך, דכ"א, דכ"י, דו"ך, שהעיקר בהם "דך", וכן שורשים נוספים (שם, הערה 1). הדבר מלמד על חוקיות הקיימת בלשון בכלל ובמושג השורש בפרט, ומכאן שאי אפשר להתחיל לגלגל צירופים מצירופים שונים. התנגדותו של ליפשיץ היא כה חריפה עד כי הוא אומר שאם ניצור שורשים חדשים "אז חרצנו דינה של לשוננו שאין להחיותה, אלא – אם נברא לשון אחרת במקמה" (זכרונות ד, עמ' 24). גם בביטויים הנכתבים ונהגים כראשי תיבות, כגון י"ש במקום "יין שרון", רואה ליפשיץ משום "חידוש קדום", והוא דורש לבטל מנהג זה ("לשאלות הלשון", עמ' פ הערה 68).

5. ובכל זאת חידושים

אמנם ליפשיץ מתנגד נחרצות לחידושים היתרים הנוהגים, אך הוא כמובן מודע לצורך בחידושים: "לכל הלשונות יש תדיר הצרך לחדש מלים, לרגלי צרכים הנולדים מחדש, אבל לפי מדרגת ההתפתחות – לאט לאט, ולא בבת אחת" ("לשאלות הלשון", עמ' עג). והשפה העברית על אחת כמה וכמה נדרשת לחידושים, שהרי "ישנו שנת חוני המעגל ונעורונו" (שם, שם). ליפשיץ אף אומר

8. היום מקובל לתלות את גז בהולנדית (המקור ביוונית: γαός). תודה לפרופ' דוד טלשיר על הערתו זו.

9. ליפשיץ אינו מנסה להכריע בשאלה אם באופן היסטורי אכן השורש השמי היה בן שתי אותיות. הוא מורה שאין מקריות בצירוף אותיות השורש, כי "יש אותיות שאינן נפגשות לעולם בשרש אחד, כגון אותיות מוצא אחד": פ-ב, ת-ט, פ-מ, צ-ס, ק-ג-כ ("לשאלות הלשון", עמ' פג הערה 71).

מפורשות כי "אין ספק, שיש צרך בחדושים לפי מצבנו, ולא צרך, אלא הכרח" (שם, עמ' עז).

הדרך שבה צריכים להיעשות החידושים היא "דרך היצירה הטבעית" ולא דרך היצירה המכוונת. דרך היצירה הטבעית היא יצירה הנעשית מאליה, מתוך חומר הלשון, "בוראת חמר לשוני חדש מן הישן המצוי מכבר, על ידי הרכבת יסודות קימים בלשון, על ידי חלוף קולות ועל ידי חלוף הוראה, בהקרא שם החדש על פי שם ישן" (שם, שם). דרך זו היא "התפתחות הלשון התדירה והרגילה" (שם, עמ' עג). אלו היוצרים בה הם המשוררים והסופרים: "סוד היצירה ביצירה". המשוררים והחושבים המשבצים את המילים ב"המשך משפטיהם" ("על הסגנון", עמ' קנט), כלומר בשימוש חי וטבעי ולא כרשימת מילים, מכשירים את המילים "להיות לבטוי לנפש ממללה, לנשמת ההוה. הם יסגלו את המלים לרעיונות מודרניים" (שם, שם). רק מתוך משפטים טבעיים שנאמרו להבעת רעיון טבעי אפשר יהיה לשאוב אוצר מילים, לא ממילים שחודשו כ"לשון גרידא" (שם, שם) במילונים ולא מחידושים של תושבי הארץ; אלה עדיין אינם נכונים לכך לדעתו, כי "אין להם עדין הרגשה לשונית טבעית" ("לשאלות הלשון", עמ' פד).

לדעת ליפשיץ יש מקום לחידוש מכוון של מילים אך ורק בתחום היצירה המדעית, וביתר דיוק "במקצעות הריאליים ושמות לקצת כלים וגדולי הטבע" (שם, עמ' פו). חידושים מכוונים בשטחים אלו אין בכוחם לסכן את השפה המדוברת, "כי הרגלי הלשון רק בקושי יעברו את חוג אנשי המדע הצר לחדור אל כל המון העם" (שם, עמ' פז).

בדיון במילים זרות לעיל (סעיף 3) ראינו כי בתחום המדע ליפשיץ מתיר את כניסתן של מילים זרות מאותה סיבה. כמו בעניין המילים הזרות גם בנימוקי בעד חידוש מכוון בתחום המדעים מבסס ליפשיץ את דבריו על המצוי בלשונות אחרות: "חדוש כזה נעשה בכל הלשונות עם המצאות חדשות, עם מושגים חדשים" (זכרונות ד, עמ' 24). מכיוון שגם בשפות אחרות מתעורר צורך בתרגום של חידושים מדעיים, מציע ליפשיץ "להתחקות על דרכי ההתפתחות הטבעית ועל מעשה החכמים בחדושים מדעיים בעמים אחרים" (שם, עמ' 25).

מתקבל הרושם כי ליפשיץ אינו מעלה בדעתו אפשרות שגם אנו, בארץ ישראל, נמצא המצאות חדשות: "הרי אנחנו לא נחדש מושגים" (שם, שם), ולפיכך הוא קובע כי כל החידושים המדעיים שלנו יהיו תרגומים של מושגים ידועים שהומצאו בתרבות אחרת. לאמתו של דבר עדים אנו היום לכך שגם בארץ ישראל התחדשו מושגים, ולפיכך שמם העברי לא נדרש בהכרח להיות תרגום של מילה משפה אחרת, למשל **טפטפות**, **עוזי** (תת-מקלע) ועוד.

חידוש מדעי, הגם שהוא מכוון, צריך לדעתו של ליפשיץ להיעשות "מתוך החומר הלשוני הקיים" ("לשאלות הלשון", עמ' פד), משורשים קיימים על יסוד

ההוראות הקיימות שלהם. את החידוש המדעי יעשו אנשי מדע. כדי לחדש מילה באופן מכוון אין צורך לדעתו להיעזר בשורשים זרים, לא מן הערבית ולא מן הארמית, העדיפה מן הערבית, אלא: "אם לשם חדושים – למה לא נקח את החמר תמיד מן העברית" (זכרונות ד, עמ' 20).

5.1 הדרכים לחידוש מילים

לדברי ליפשיץ החומר העברי הקיים יכול לשמש לחידושי מילים באופנים האלה:

5.1.1 הרכבי סמיכות (בלשונו של ליפשיץ: "הרכבות קבועות")

במקום לחדש מילים כה רבות, טוען ליפשיץ, מוטב להשתמש בדרך של הרכבת מילים על ידי סמיכות. ליפשיץ מזכיר שדרך דומה מצויה בלשונות אירופה, אלא שבהן ההרכבה נכתבת לרוב כמילה אחת. ההרכבה, בשונה מ"סמיכות סתם", יוצרת מושג שלם כללי, מושג קבוע "שאינו תלוי בהמשך הדבור" הספציפי, כלומר בקונטקסט ("לשאלות הלשון", עמ' פח).

אמנם יש הטוענים כי בתלמוד נתמעט השימוש בסמיכות החבורה, אך ליפשיץ אומר כי דווקא ביצירת הרכבות קבועות גבר השימוש בדרך זו (למרות השתלטות מבנה הסמיכות "הארמי": ביתו של פלוני), כגון בהרכבות "קריאת שמע", "בית כנסת", "בית ספר", "דרך ארץ", ואף בסמיכויות הקרובות להיות הרכבות, כגון "הכנסת אורחים", "תלמוד תורה". גם ב"ימי המליצה" (=תקופת ההשכלה) נוצרו הרבה הרכבות על ידי סמיכויות, ורבות מהן עדיין משמשות: "מסילת ברזל", "בית מרקחת", "בית ספרים", "בית חולים". אולם הרכבות אחרות מתקופת ההשכלה נדחו בארץ ישראל, וליפשיץ מוחה על דחייתן. למשל:¹⁰

- **מורה שעות** – במקומה נתקבלה המילה החדשה "שעון". לדעת ליפשיץ ניתן היה לקבל את המילה הזרה התלמודית "אורלוגין" (או "אורלוג").
- **עט עופרת** – במקום הרכבה זו נתחדשה "עפרון", ולדעתו אפשר היה לייחד לצורך זה את אחת המילים העבריות לכלי כתיבה עתיקים, כגון "חרט".
- **מכתב עתי** – הרכבה זו נדחתה מפניה של המילה החדשה "עתון". ליפשיץ אמנם מודה שזו יצירה מוצלחת, שכן נגזרו ממנה מילים נוספות: "עתונאיי" ו"עתונאות", אך הוא סבור שאין צורך לחדש בעקבות "עתון" את "ירחון" ו"שבועון", אלא אפשר להסתפק ב"עתון שבועי/חודשי".

10. המילים כולן מ"לשאלות הלשון", עמ' פח-פט הערה 77.

לו השתרשו **מורה שעות**, **עט עופרת ומכתב עתי**, "כי אז אבדה לגמרי הרגשת הרכבתך" (שם, עמ' פט הערה 78), שכן ההרגל ממלא תפקיד חשוב בהשתרשות המילים בשפה: "צריך לתת שהות להרכבות להשתרש בנפש אבל אצלנו [...] יבואו תמיד לערער על מלים מורכבות ולא יניחון להשתרש" (שם, שם). לאלו הטוענים נגד האריכות שבצורת הסמיכות עונה ליפשיץ כי שפתנו קצרה יחסית לשפות אירופיות בפעלים ובכינויים (למשל **כתבתיו** העברית עומדת כנגד שלוש מילים באנגלית: I wrote it), ולכן העברית "תוכל לסבל אריכות בדבר אחד" (זכרונות ד, עמ' 27). הוא אף מביא את האנגלית כדוגמה לשפה שיש בה ריבוי של הרכבות, "ואין מרגיש קושי" (שם, שם). לדעתו בהימנעות מסמיכויות לחידושי מילים, בייחוד במקצועות המדעים, יהיה הפסד גדול לתחיית הלשון.

5.1.2 משקלים חיים

ליפשיץ מבחין בין משקלים חיים למשקלים מתים: משקל חי הוא משקל שקבוצה עשירה של מילים בנויה על פיו, "והוראתו אחת וברורה ומורגשת [...] כמעט כצורות הפעל" ("לשאלות הלשון", עמ' צ); משקל מת, לעומת זאת, הוא משקל שאולי היה חי בתקופה מסוימת, אולם הוא פסק מלשמש. לעתים ניתוספו במשקל זה מילים במשמעים שונים, והוא איבד את הוראתו המוגדרת. לעתים, בשל מעתקי התנועות, נשתנו צורות המשקלים ונתרחקו מן הצורה הקדומה, וגם בדרך זו נעשתה הוראתם בלתי ידועה: "רק חקירה תוכל לגלות הוראת המשקלים המתים" (זכרונות ד, עמ' 27).

ליפשיץ מתרעם על שבארץ ישראל מסתמנת עדיפות למשקלים המתים, "למען לא תרבינה בלשון מלים מטופס ידוע" ("לשאלות הלשון", עמ' צא). לדבריו קל יותר להשתמש במשקלים המתים לשם חידוש, שכן בהיעדר הוראה מוגדרת למשקל רב יותר חופש הפעולה של המחדש, אולם "מילים הנוצרות על פי משקלים מתים [...] אינן מסתדרות לקבוצות ברוח, יען כי אין המשקל שקוף ומורגש" (שם, עמ' צב). וכן הוא אומר: "אין זה עשר לשפה כשיש בה המון שרשים ומלים שאין קשר פשוט ביניהם, כגרוטאות מפוזרות" (זכרונות ד, עמ' 28), אלא "עשירה לשון, אם מליה תסתדרנה לקבוצות, שסדרן שקוף ומורגש ברוח" ("לשאלות הלשון", עמ' צב).

היו שהציעו להחיות את משקל מִפְעֵלָה בעקבות הערבית וביקשו לחדש את **מִדְרָשָׁה**, **מִסְפָּרָה** (בהוראת 'בית ספר'), **מִכְלָלָה**, **מחַרְשָׁה** (הצעה ל"טכניקום"). ליפשיץ מתנגד לחידושים אלו בטענה שאין זה משקל חי ואף אין הוא עברי. גישתו היא כי כל עוד אין הכרח ממש, יש לחדש חידושים מדעיים רק במשקלים החיים, השקופים. שוב עולה כאן נטייתו לשמרנות. על ידי חידוש מילים במשקלים חיים בלבד ירבו הגדרות והמגבלות, וכך לא יוכלו המחדשים לחדש ככל העולה על רוחם.

5.1.3 דרכים סמנטיות

את המחסור באוצר מילים ניתן לפתור גם באמצעים סמנטיים. הכוונה לדרך הטבעית של התפתחות משמעויותיהן של מילים בשפה – דרך "חלופ ההוראות" בלשוננו של ליפשיץ. שלוש הן דרכי שינוי המשמעים שהוא מונה:

א. הסתעפות ההוראה והתבדלותה (=פוליסמיה) – יש שבמילה מרובת משמעים מובלטת משמעות אחת, וברבות השימוש בה הופכת זו להוראה מיוחדת ונבדלת. שתי ההוראות, המקורית והמסתעפת, נשארות זו בצד זו. זוהי הדרך הרגילה ליצירת לשון מומחים: "מלים בעלות הוראה כללית תקבענה להוראה מיוחדת" ("לשאלות הלשון", עמ' צד). לדוגמה למונחי הדקדוק **נקודה**, **שם**, **דגש** יש גם משמע אחר מחוץ לדקדוק. **דגש**, למשל, פירושה מחוץ לדקדוק הוא 'נקב'.

באופן דומה אפשר ליצור משמעויות נבדלות לצורות קיימות באופן מכוון, "בתתנו למלה כללית הוראה מיוחדת ונבדלת בתוך המקצוע" (שם, שם). בדרך זו ניתן להשתמש במאגר הצורות הקיימות ולהימנע מחידוש צורות יתר. ליפשיץ אף מציע להשתמש בצורות הבינוני לשמות כלים, כגון "כותב" ו"מוחק" והחידושים "סופג" ו"חולץ" (זכרונות ד, עמ' 26). דוגמה לחידוש בדרך זו של הסתעפות ההוראה היא המילה **אופניים**. אין הכוונה ל"שני אופנים סתם איזה שהם, אלא כלי בעל צורה מיוחדת" (שם, שם).

ב. הגבלה על חלק של התוכן – יש שמילה מקבלת מובן מצומצם יותר מהוראתה הראשונית, ובכך מתגוננת משמעותה. לדוגמה המילה **ארון** לבדה יכולה לשמש במשמעים שונים: 'ארון מתים' בבית האבל, 'ארון קודש' בפי השמש ו'ארון בגדים' בפי בני הבית. בשימושים החדשים של המילה חלה הגבלה על חלק מן התוכן שלה. המילה אינה משמשת במלוא מובנה ('ארון'), באופן כללי אלא במובן מצומצם (ארונות מסוג מסוים): "החלק היה לכל ונקרא בשמו" ("לשאלות הלשון", עמ' צה). בדרך זו מתרחב היקף המשמעים של המילה. מילה שמובנה רחב משמשת לכמה מובנים ספציפיים יותר: "הגבלה על חלק של התוכן ועם זה כמובן הרחבת ההיקף" (שם, שם).

דרך נוספת להגבלת התוכן המרחיבה את משמעי המילה היא הסמיכות. על ידי הוספת שם ניתן להגביל את התוכן. לדוגמה הוספת הסומך **ים** למילה הכללית **כלב** יוצרת צירוף חדש ושונה במשמעו: "כלב ים". יש שגם שם עצם פרטי יהפוך לכינוי לתכונה מיוחדת: **מתושלה** – 'זקן מופלג'; **למך** – 'לא־יצלח' (שם, הערה 90).

ליפשיץ מונה עם דרך ההגבלה גם את האפשרות להרחיב את משמעותן של מילים על ידי קביעת הוראות חדשות למילים עתיקות. בניגוד ליתר חברי ועד הלשון הוא גם מציע לקבוע פירוש למילים מסופקות, כלומר מילים שפירושן אינו ברור, במיוחד מילים יחידאיות. כך יהיו למילים שתי הוראות: המשמעות העתיקה כפי

שנתפרשה "כרצון מפרש ומפרש" והמשמעות החדשה (זכרונות ד, עמ' 26). אחת הדוגמות שלפישץ מציג היא המילה **מלצר** ("לשאלות הלשון", עמ' צז הערה 92). מילה זו מופיעה פעמיים בלבד במקרא, בפרק א בדניאל, ומשמעה שם "פקיד ממנה על הכלכלה וכדומה" (מילון בן-יהודה). בעברית החדשה קיבלה המילה משמע קרוב אך שונה: "מגיש משקאות ומאכלים לאורחים בבית-קפה או במסעדה וכדומה" (מילון אבן-שושן).

ג. דרך ההשאלה – ההמשלה והדימוי (=מטפורה), המשמשים משוררים והוגים, הם אמצעי רונח בהתפתחות לשון טבעית. בדרך הדימוי אפשר לתת למושג חדש שם של דבר ישן וידוע הדומה לו בצדדים מסוימים. אפשר להשתמש בדרכים אלו גם לשם חידושים מכוונים. לדוגמה **זרם** החל לשמש לציון זרם חשמלי ("לשאלות הלשון", עמ' צח הערה 95). בדרך זו, מציע לפישץ, נוכל לקרוא לכלים ולחפצים על פי דמיון הצורה, כנהוג בשפות רבות אחרות. אין הוא חושש שביום מן הימים תשתנה צורתם של החפצים: "בעברית מצויים שמות כלים ובגדים על שם איברי האדם, מפני דמוי צורה או פעולה [...] ידות, כתפות, רגלות השולחן [...] וכן אפשר לקרא לשרוול – 'יד', לחלק אחר שלמכנסים – 'רגל המכנסים', לחלק הקשה של הכתונת לעומת הלב – חזה, לפי המעיל – צוואר" (שם, עמ' צט הערה 99).

ליפשיץ, כפי שכבר הזכרנו, מודע לצורך העז במילוי החסר בלשון. דרכי החידוש שהוא מציע באות לצמצם בחידוש מילים שלא מתוך האוצר הגלום בשפה. בראותו את הלהט אחר החידושים הוא מודה במקצת כי אין זה בהכרח אסון לשפה: "ואם יש מפרזים על המידה בזה, – נחמתנו היא, שגם לשפות אירופיות, היתה תקופה, שבה היו להוטים אחר חידושים, למען הוציא שפע מלים זרות, לבסוף עברה התקופה בלי נזק" ("לשאלת הלשון", עמ' צט-ק). לדעתו תפקידם של הבלשנים במצב הקיים הוא "לשמור על הלשון מחידושים עד מקום שידם מגעת" (שם, עמ' ק). הבלשן צריך לנהוג כלפי הלשון ב"יחס של חקירה והדרת כבוד כלפי המציאות. האידיאל של הבלשן הוא להגיע לידי כך, שיהיה כל חדוש מיוסד על הכרת כללי הלשון ודרכי ההתפתחות" (שם, שם). תקוותו כי "כל יסודות תחית הלשון וחדוש המלים יתבררו באופן מדעי" (זכרונות ד, עמ' 28).

5.2 חידושי מילים שהציע ליפשיץ בדיוני ועד הלשון בשיבת הוועד בז' בשבט תר"ף נידונה המילה *avance* ("תחלת פרעון").¹¹ ליפשיץ העיד כי בשפה המדוברת משמשת בהוראה זו "אקדומה" והציע את המילה "אקדמה". בסופו של דבר נתקבלה המילה **קדומה** (תעודה 175). באותה ישיבה

11. במקור: "פראון" [!]. כיום משמשים המונחים **מקדמה** או **דמי קדימה**.

נידון גם הצירוף the British authority. ליפשיץ הציע "שלטונות". הצעות אחרות היו "שררות", "רשות", ולא הגיעו לכלל החלטה (שם). בישיבה בה' בתשרי תרפ"א נידונה המילה העברית ל-¹²interpellation. ד"ר צפרוני הציע "פרכה" או "איריא", מן השורש אר"י על פי "קארי", או "תשאילי". ליפשיץ, לפי הפרוטוקול, "שב על דבריו הקודמים שאין צורך בשום מילה חדשה כי 'שאלה' כבר מתקבל בעיתונים" (תעודה 194). בישיבת ועד הלשון בכ"ח בתשרי תרפ"ז נידונו מונחים לעבודות עפר. למונח Erdarbeiten ('עבודות עפר') אפשטיין הציע "חפר" וליפשיץ הציע "מלאכות חפר". ההחלטה הייתה כהצעתו של ליפשיץ. למונח Trägfähigkeit ('כושר נשיאה') הציע ליפשיץ להשתמש במילה "סבלנות" בהוראה רחבה יותר. ילין הציע סְבָלָה, סְבָלוּת. רוב החברים נטו לקבל את המילה סְבָלָה, אך לא הגיעו לידי החלטה (תעודה 240).

ב. המבטא

ועד הלשון התחבט רבות בשאלת המבטא, וחברי הוועד, ובראשם דוד ילין, העלו הצעות שונות לתיקונו.¹³ מתגובותיו של ליפשיץ ניכר כי הוא מעדיף לשמור על הקיים ולא לנסות לשנות ו"לתקן" את המבטא. בדיון על המבטא בוועד הלשון בתרע"ג בעקבות הרצאתו של דוד ילין לא השתתף ליפשיץ, מכיוון שהיה חולה, אולם ניתן לראות במאמרו "הכתיב והמבטא" (שהתפרסם לראשונה ב"הצופה" בשנת תש"ד) משום תגובה להצעתו של ילין: השאלה איזה מבטא יהפוך למבטא השליט נפתרה מאליה, אומרים שניהם – המבטא הספרדי ניצח. ילין קובע: "את השאלה הזאת פתרה לנו כבר המציאות" (זכרונות ג, עמ' 49), וליפשיץ מציין את הגורמים לכך: ראשית, היו שכבר דיברו במבטא הספרדי – בבתי הספר שבהם למדו עברית למדו ספרדים, שכן האשכנזים סירבו ללמוד בהם; שנית, חוקרי הלשון והמדקדקים הכריעו לטובת מבטא זה ("הכתיב והמבטא", עמ' קא). ילין הציע לקבוע מבטא מדויק שייתן לכל אחת מאותיות האלף-בית ערך פונטי מיוחד לה: "אות מיוחדת – קול מיוחד" (זכרונות ג, עמ' 50). ליפשיץ אינו מסכים לכך: "טעות היא בידי אלה החושבים שכל אות וכל תנועה מבטאת הגה ידוע" ("הכתיב והמבטא", עמ' קב הערה 1).

12. כיום משמש **שאלתה**, על פי הארמית: "שאלתא".

13. עוד על הדיונים בוועד הלשון בנושא המבטא אצל בראשר, תש"ן, בעיקר עמ' 130–142.

ילין מציין כי במבטא שהחל לשלוט נתקבלו הגיית התנועות המזרחית והגיית התיי"ו הרפויה כדגושה, אך לא נתקיימו הבחנות רבות. על מבטאם של הדוברים הוא אומר: "קבלנו את היותר קל לנו" (זכרונות ג, עמ' 50). ילין ואנשי ועד הלשון ביקשו להנהיג מבטא שיש בו הבחנה בין עיי"ן לאל"ף, בין חיי"ת לכי"ף רפויה, בין כ"ף דגושה לקו"ף, בין תיי"ו דגושה לטי"ת ובין בי"ת רפויה לוי"ו. ליפשיץ מתנגד לניסיון ועד הלשון להכתיב מבטא זה. זהו, לדבריו, מבטא ש"מימותיה של הלשון לא היה במציאות" ("הכתיב והמבטא", עמ' קב), ולמעשה אך מעטים מדברים בו. את המבטא הספרדי החדש שאימצו הדוברים ליפשיץ אינו פוסל. חשובה בעיניו אחידות ההגייה: "הדור היה זקוק למבטא אחיד לכל ישראל: אחיד עד כמה שמבטא יכול להיות אחיד" (שם, הערה 1).

בדיון על המבטא בתרפ"א מבאר ליפשיץ כי אין אפשרות שכולם יהגו את העיצורים הגרוניים: "התקוה שישבו לנו המבטא המדויק של האותיות הגרוניות, שנשתמרו בערבית הוא תקות שוא"; ובחז"ל בוודאי לא תחזור הגייה זו (זכרונות ה, עמ' 70). לפיכך ימשיכו לדעתו שני המבטאים להתקיים זה בצד זה – מבטא עם גרוניות ומבטא בלי גרוניות. אין הוא רואה כל פסול בכך, שהרי לכל לשון יש הרבה מבטאים. ליפשיץ העלה אפשרות כי בעתיד תיווצר חלוקה בשימוש המבטא בדרך זו: "המבטא עם הגרוניות ועם הבדלת שווא נע משווא נח והברה ארוכה ופשוטה" יהיה המבטא של המשכילים, והמבטא הכללי של העם יהיה פשוט יותר (שם, שם). אף הוא טען כי ההגייה המזרחית לא תוכל להתפשט, שכן את היגוי העיצורים לא ניתן ללמוד, "אלא הוא נקנה בדרך של חקוי ממושך" (זכרונות ו, עמ' 29). והרי גם הספרדים בעיר העתיקה כבר אינם מבטאים את העיצורים הגרוניים (שם, שם).

המבטא הנוהג כיום בקרב הדוברים הצעירים בישראל מלמד כי מצד אחד צדק ליפשיץ וההגייה המזרחית אכן לא התפשטה, אך מצד שני נבואתו באשר למבטא המשכילים לא התגשמה. מרבית הדוברים אינם מבחינים במבטא העיצורים הגרוניים, השווא הנע מבוטא על פי רוב כשווא נח, והבחנת אורך בהברה נעלמה כלא הייתה. במהלך השנים ניסו אנשי האקדמיה ללשון העברית להחדיר את ההגייה הספרדית לשידורי הרדיו, מתוך רצון לקיים במדינה "לפחות פינה אחת, השומרת על העברית ההיסטורית" ומתוך תקווה "שהעם, אף על פי שיתמהמה – שוב ישוב אל לשונו שיבה שלמה" (לשונו לעם, תשכ"ד, עמ' 92). ואכן בעקבות מפגש של אנשי האקדמיה עם אנשי "שירות השידור" בתשכ"ד ניסח אבא בנדויד כללים להגייה נכונה בתחנת השידור על פי המבטא הספרדי (בנדויד, תשל"ד, עמ' 9–16). בין הדרישות שמציג בנדויד מצויה הדרישה ל"הגיית א, ע, ח, שוא נע ודגש" וכן "נדרשת ר לשונית" (שם, עמ' 13, 14). והנה בהאזיננו היום לקרייני החדשות ברשות השידור ניווכח כי הריי"ש אמנם מבוצעת

כעיצור לשוני, אולם אפילו ב"פינה" זו כבר אין מקפידים על ביצוע לועי של החי"ת והעי"ן.¹⁴

ג. הכתיב

על דעתו של ליפשיץ בעניין הכתיב העברי ניתן ללמוד מתגובותיו להצעתו של דוד ילין בדבר תיקון הכתיב בישיבת ועד הלשון בתר"ף (זכרונות ה) ובישיבה ב"י בשבט תרפ"ז (זכרונות ו) וכן ממאמרו "הכתיב והמבטא".

בדיון של ועד הלשון בתר"ף הציע ילין להנהיג כתיב עברי אחד קבוע וברור במקום שני הכתיבים הנוהגים: החסר והמלא. הנהגת כתיב מלא (בו"יו"ן ובו"י"ד) במקומות שחוקי הלשון דורשים כתיב חסר תקלקל, לדבריו, את ההבדלים בין ההברות השונות: ארוכות, קצרות ודגושות. לדעתו חשוב לשמור על ההבחנה בכתיב בין ההברות, ואולי בעתיד יתקון אף המבטא בהתאם. לפיכך מציע ילין להנהיג את הכתיב החסר, שהוא "כתיב של דיוק", ולנקד רק במקום שיש חשש לטעות (זכרונות ה, עמ' 57). מקרים מסופקים כאלה, שידרשו ניקוד, יהיו "רק במקומות רחוקים מאד" (זכרונות ו, עמ' 25), ועל כן גם לא תיווצר בעיה בדפוס, שכן לא יהיה צורך ליצוק "יותר ממאה תיבות", כפי שהיה נדרש לצורכי ניקוד מלא. באשר לאופיו של הכתיב החסר אין כוונתו של ילין "לאחזו לגמרי בכתיב התנכ"י החסר במקומות רבים ששם צריך להיות מלא ע"פי חקי הלשון וע"פי מה שהננו מוצאים אותן המלים במקומות אחרים בתנ"ך, כי אם עלינו להביא קביעות גמורה" (זכרונות ה, עמ' 58).

בתגובה אומר ליפשיץ כי הכתיב החסר של ילין מבוסס על היקש דקדוקי ולא על המציאות שבתנ"ך, שכן גם בתנ"ך אין אחדות: יש "כתיב חסר קדמון מאד ויש כתיב מלא במדרגות שונות" (זכרונות ו, עמ' 25). יתרה מזו, כיוון ההתפתחות ההיסטורי הנו מן החסר אל המלא דווקא, ולפיכך הצעתו של ילין לנקוט כתיב חסר יש בה משום צעידה לאחור בניגוד לכיוון ההתפתחות. ליפשיץ אף מצביע על בעיה בהכרעת כתיבן החסר של מילים מסוימות, לדוגמה צורת הציווי פִּתֵּב – "כתוב" או "כתב"; צורת הבינוני פִּתֵּב – "כותב" או "כתב". לדבריו אין לסמוך

14. תודה לרות אלמגור-רמון, יועצת הלשון ברשות השידור מטעם האקדמיה ללשון העברית, על המידע בנושא המבטא ברשות השידור. בריאיון שהתפרסם באינטרנט עם פרופ' משה בר-אשר, נשיא האקדמיה ללשון העברית, הוא קובל על כך שמשרד החינוך ואמצעי התקשורת לא ניסו כלל להחיל את החלטת ועד הלשון, "וזאת חרף העובדה שיקול ישראלי היה כפוף ליועצ הלשון" (עטיה, 2004). אילו רצו, לדבריו, יכלו לסייע בהחזרת המבטא הספרדי: "אני יכול להבטיח לך שאם בזמנו היו 30 קריינים בעלי מבטא מזרחי – ההגייה השלטת היום הייתה ההגייה המזרחית" (שם).

בעניין זה רק על סטטיסטיקה ועל השערותיו של ילין, אלא "זהו עדין ענין של חקירה ולא ענין של החלטה" (זכרונות ה, עמ' 68).

עוד טוען ליפשיץ נגד ילין כי שימור ההבחנה בכתיב בין סוגי ההברות אין בכוחו לשפר את המבטא בעתיד: "דבר אין להמבטא ולהכתיב" (שם, עמ' 70). כך הוא הדבר בלשונות רבות; יש להן כתיב היסטורי שהוא שונה מן ההיגוי הפונטי של המילים. את ההצעה לנקד ניקוד חלקי תוקף ליפשיץ בטענה כי הוא בלתי אסתטי. מסקנתו של ליפשיץ היא שאי אפשר להכריע בין שני הכתיבים: הכתיב החסר – "לשירים ולכתיבה מנוקדת", והכתיב המלא – "כשכותבים או מדפיסים בלי נקוד" (זכרונות ו, עמ' 25). הכתיב החסר קבוע על פי דקדוק הלשון העברית וערכו הגדול בקביעותו, ולצדו "היה בכל הדורות כתיב שני שהיה בו חופש רב להרבות ולמעט באמות קריאה כדי להקל על הקורא" ("הכתיב והמבטא", עמ' קג). לדעתו יש להשאיר את המצב כך – כתיב חסר מנוקד ולצדו כתיב מלא בלתי מנוקד. כנגד יצירת כתיב חדש, שאינו אחד משני כתיבים אלו, הוא מעלה טיעון פסיכו-לינגוויסטי: "יש לכל אדם צורה נפשית של כל מלה, שעומדת לנגד עיניו" (זכרונות ה, עמ' 70). צורת המילים הנפשית העומדת לפני הכותב העברי היא או מנוקדת וחסרה לרוב – במקרא, או בלתי מנוקדת ומלאה – בתלמוד. שתי אפשרויות כתיב אלו בלבד עומדות לפני הכותב ומונעות ממנו, לדעת ליפשיץ, לכתוב חסר בלא ניקוד. לפיכך הוא סבור כי הצעתו של ילין להנהיג כתיב חסר יכולה להתקבל אך ורק אם ננקד הכול.

לכתיב המלא אין לקבוע כללים לדעתו של ליפשיץ, שכן כל ערך הכתיב המלא בחופש שהוא נותן בידי הכותבים. אם ייקבעו כללים לכתיב המלא, כללים שאינם מבוססים על הדקדוק, או אז יהיה הדבר למפגע ללומד: יועמסו עליו כללים שאינם מותאמים לדקדוק, "ולא יבוא להקל אלא להכביד על הלומד" ("הכתיב והמבטא", עמ' קד). הכתיב החסר יהא קבוע על פי חוקי הדקדוק, ואילו הכתיב המלא יהא בלא קביעות "ובלי אישור של ועד וכנסייה" (שם, שם). אף כי ליפשיץ מדבר על חופש בכתיב המלא יש בו מידת מה של הסתייגות. שכן הוא אומר "חופש ידוע", ובישיבה בתר"ף הוא מסייג זאת מעט יותר באמרו שלצורכי הטקסטים שייכתבו בכתיב מלא "צריך רק לקבע סדר ידוע, שלא יהיה הדבר הפקר" (זכרונות ו, עמ' 26).

ליפשיץ אינו רואה כל בעיה בכך שתלמידי בית הספר ילמדו את שני הכתיבים: "עד כה ידועה צריך ללמד בנקוד, ומכתה זו ומעלה ללמד בכתיב מלא" (שם, שם). את ספרי הלימוד הוא מציע לנקד, אך לא את ספרי הקריאה. כמו כן הוא ממליץ שלפחות עיתון עממי אחד יהיה מנוקד.

ליפשיץ ער לקיומם של כוחות אחרים המשפיעים על קביעת הכתיב, כוחות שאינם בתחום שליטתם של אנשי ועד הלשון, וכאן קצרה ידו של ועד הלשון

להשפיע: "המערכות של העתונים והירחונים הגדולים [הכותבים מלא] הם המכריעים בדבר ולא אנו. אנו – רק הקובעים והמסדרים, אבל לא המחליטים" (זכרונות ה, עמ' 70). כמו כן הציבור לא יישמע לוועד הלשון אם ידרוש כתיב חסר, שכן הכתיב החסר מכביד על הקריאה.

קלוזנר, הטוען כי יש לבחור בכתיב המלא בלבד, מעיר על רצונו של ליפשיץ לשמור את שני סוגי הכתיב: "ליפשיץ אינו מפליאני: הוא משמר על-פי טבעו, ועל-כן אינו יכול להיות בשלמות לא בעד המלא ולא בעד החסר, אלא הכל לפי מה שעשו הקדמונים, שחלילה לנו לסור מדרכם" (שם, עמ' 78). אמנם ליפשיץ נימק את דרישתו להמשיך בהחזקת שני סוגי הכתיב בתימוכין מתימוכין שונים, אך אולי בבסיסו של דבר אכן עומדת מאחורי דבריו אותה שמרנות המאפיינת אותו גם בהכרעות לשוניות אחרות.

הדיון סביב הכתיב המלא והחסר לא ירד מסדר היום הציבורי. במהלך השנים קבעו ועד הלשון והאקדמיה ללשון שיטה לכתיב חסר הניקוד. ההחלטות האחרונות והמעודכנות בנושא זה התפרסמו בתשס"ב תחת הכותרת "כללי הכתיב חסר הניקוד" (לשונונו לעם, תשס"ב, עמ' 35–61), וכשם כן הם – כללים; כלומר בניגוד לגישתו של ליפשיץ לא בחרה האקדמיה ללשון העברית לתת חופש בידי הכותבים בכתיב מלא, ואף לא "חופש ידוע". כללי הכתיב המלא שקבעה האקדמיה מבוססים על הדקדוק, ואכן במידת מה צדק ליפשיץ באמרו שהדבר מכביד ואינו מקל על הלומד. באשר לכתיב החסר, המנוקד, אמנם היום בעידן מעבדי התמלילים בעיית יציקת סימני הדפוס של הניקוד כבר אינה קיימת, אך הבעיה העיקרית היא שמספרם של יודעי תורת הניקוד הולך וקטן. לאור המשבר שבו נמצא הניקוד כיום הציע לאחרונה מרדכי מישור רפורמה בשיטת הניקוד הקיימת (מישור, תשס"ה–תשס"ו). את שיטת הניקוד החדשה, אשר לה הוא מציע לקרוא "ניקוד ספרדי מופת" (שם, עמ' 133) הוא מבקש להחיל על הכתיב המלא ולא על הכתיב החסר. כלומר על פי שיטתו הכתיב יהיה מלא מנוקד, והניקוד יהיה מתאים להגייה העברית התקנית.¹⁵ מישור אינו מציע לבטל את הניקוד הטברני החסר: "הניקוד הטברני ימשיך למשול בכיפה ב'ספרי קודש' ובמהדורות השירה הקיימות" (שם, עמ' 124). כיצד היה מגיב ליפשיץ להצעה כזו נוכל רק לשער: מצד ההקלה על הקורא נראה כי היה סומך ידיו על הרעיון, אולם דומה כי שמרנותו המופלגת לא הייתה מניחה לו לראות מילה עברית מנוקדת בניקוד בלתי מסורתי.

15. עיקרי השיטה שמישור מציע הם "ביטול הקמץ והסגול ופישוט כללי החטפים" (שם, עמ' 123).

ד. דקדוק

ליפשיץ כואב את הזלזול בדקדוק הפושה בלשון הדיבור ואף בספרות. הוא קובל על כך ש"שפתנו חולה היום בארץ ובגולה, אף על פי שתחיתה כל כך קצרה" ("על הסגנון", עמ' קסו). השיבושים נכנסים אף לספרי הלימוד, ודבר כזה לא ייעשה בלשון תרבותית: "רק לשון עם דקדוק היא לשון תרבותית" ("לשאלות הלשון", עמ' נד). השמירה על הלשון ועל הדקדוק מוטלת על המורים ועל החוקרים.

את הצורך לשמור על החוקיות – על הדקדוק – מסביר ליפשיץ בהכרח לשמור על הקשר בין השפה הספרותית לשפה המדוברת: מאחר שתחיית הלשון בארץ ישראל באה להחיות את לשון הספרות שכבר נתחיתה, ומאחר ש"מהותה של לשון-ספרות היא חוקיותה" (שם, עמ' נג), עלינו לשמור על חוקיות זו כדי שתישמר ההתאמה בין לשון ספרות ולשון דיבור.

ליפשיץ מסרב לקבל את השגיאות בלשון כחלק מן ההתפתחות של השפה: "התפתחות לא בידים תעשה, בידים אפשר רק לשבש" (שם, עמ' נד). אין הוא טוען שיש להשאיר את השפה בקיפאונה, כפי שהייתה, אלא שהשינויים ייעשו לאחר שידבר העם עברית דורות רבים, ואז הדברים יתקבלו מאליהם: "את ההשתבשות וההשתנות יניחו לחיים, שתעשינה מאליהן" (שם, שם), דהיינו לא שינויים מכוונים על ידי ספרי הלימוד.

חששו של ליפשיץ הוא מהתפתחות ז'רגונים, לשונות תערובת. לשונם הפנימית (הסובסטרט) של רוב האנשים החיים בארץ ישראל בזמנו אינה עברית. "הצורה הפנימית של המלים היא זרה, ושמוש-הלשון זר" (שם, עמ' נה), וההשפעה עוברת לבנים ולבני הבנים; "דורות אחדים צריך לעמוד על המשמר ולהלחם בבית-הספר ובספרות נגד השפעת הז'ארגונים, עד תום רשומם ועד קום דור החושב עברית שהיא עברית" (שם, עמ' נו).

בין הדוגמות להשפעת הז'רגון הוא מציין את השימוש במקור הנסמך עם למ"ד השימוש לשם הבעת הציווי: **ללכת, לשבת**, במקום צורות המקור הנפרד **זכור, שָׁמור** – וזאת, לדבריו, בהשפעת הלדינו. שגיאה ז'רגונית נוספת החורה לו היא השימוש בכינוי גוף לפני פועל שלא לשם חיזוק הגוף הפועל: "אני הלכתי". שגיאה זו, הוא אומר, היא בהשפעת היהודית-האשכנזית. דעתו של ליפשיץ אינה נוחה גם מיצירת תארים "במידה נפרזה אף מתארי-הפועל ומכל מיני שמות" (שם, המשך הערה 36), שאף היא השפעה זרה. כדוגמה לכך הוא מציין את המילים "חֲנָמִי, עֲכָשִׁי, מִיִּי, יוֹסִיִּי". ליפשיץ רואה בז'רגוניזציה "סכנה נפשית ולשונית כאחת" (שם, עמ' נו). רק לשון שיש בה נכונות ושלמות הגיונית – כלומר כללי דקדוק – היא לשון תרבותית; "רק על ידי תרבות הלשון נצל מהשפעת הז'רגונים. תרבות לשון היא תנאי ללשון תרבות" ("על הסגנון", עמ' קסו).

כדי לשמור על הלשון שלא תיהפך לדיאלקט יש לדעתו לקבוע מקום רחב לדקדוק בתוך בית הספר בכל שנות הלימוד, "ולהפוך בו ולהפוך בו" ("לשאלות הלשון", עמ' נז). ליפשיץ רואה בדקדוק את "רוח הלשון בכללים", ועל כן מרובה בעיניו ערך לימוד הדקדוק בבית הספר. הדקדוק "יעלה את הרגשת הלשון לידי הכרה" ("הומניסמוס יהודי", עמ' פח). יש ללימוד הדקדוק ערך גם בפיתוח המחשבה – בהיות בו פעולות הגיוניות רבות שאינן מצויות במקצוע אחר. לדעת ליפשיץ "יש גם ערך מוסרי להוראת הדקדוק, בהרגילו את האדם לדיוק זהיר" (שם, שם).

ליפשיץ דורש "לקבוע חקירה מפורטת ופרטית" ("לשאלות הלשון", עמ' סב) בעניין הדקדוק. הוא מציג את תמונת המצב של העברית כפי שהוא רואה אותה באותה עת: בצורות השם והפעל שליט בדרך כלל הדקדוק המקראי; באוצר המילים "הושזו זכויות" לשון המשנה ולשון המקרא; כך גם במילות השימוש, ובהן אולי אף ניכרת נסיגה מסוימת של הצורות המקראיות; בתחביר ("שמוש הלשון" בלשוננו) משמשות שתיהן בערבוביה. בכמה שאלות דקדוקיות מרחיב ליפשיץ את הדיון – בתחום הצורות, בתחום מערכת הזמנים ובתחום התחביר.

1. צורות

שאלה חשובה שמעלה ליפשיץ היא על מה צריך לייסד את דקדוק לשון ההווה – על לשון המקרא או על לשון המשנה. דקדוק לשון המשנה הוא המאוחר יותר, ולכן אולי צריך לקיים אותו דווקא, לפי עקרון "הלכה בלשון כדרג אחרון של התפתחות" ("לשאלות הלשון", עמ' נט).

ליפשיץ אינו עונה על שאלה זו בצורה מפורשת אלא סוקר את מעמדו של שני הדקדוקים לאורך ההיסטוריה של העברית, ומדבריו ניתן להבין כי הוא מעדיף שהדברים יישארו כמות שהם, בין שהצורה המקראית היא שהתקבעה בין שהצורה המשנתית. לגישתו ההבדלים הדקדוקיים בין העברית המקראית ועברית המשנה "אינם גדולים עד כדי להבדיל את שתי התקופות הבדלה ממשית" (שם, עמ' ס).¹⁶

16. גישה דומה בדבר אחדות לשון המקרא ולשון המשנה מציג זאב בן-חיים במאמרו על האחדות ההיסטורית של העברית (בן-חיים, תשמ"ה), שבו הוא מצביע על אחדותה של העברית לאורך הדורות, בעיקר בתחום המורפולוגיה של הפועל. הוא מעלה סברה כי אף התנאים עצמם לא חשו "שונות מפליגה של לשונם מלשון המקרא" (עמ' 5). בן-חיים מציע חלוקה שונה מן המקובל לתקופות הלשון, שאינה ערוכה על פי שיקולים לשוניים, שכן "לא מצאנו אחיזה של ממש לחלוקה בלשון גרידא" (עמ' 21), ואף לא על פי תולדות העם, אלא על פי "זיקת הלשון הכתובה ללשון דיבורו של הכותב" (עמ' 22). על פי אבן בוחרן זו היא רואה בספרות המקרא ובספרות התנאים חטיבה אחת.

על דקדוק המשנה הוא אומר כי "יש לראות בו רק צורות עממיות קדומות, שבתקופת־המקרא לא חדרו ללשון הספרות ועכשיו צפו ועלו ונכנסו ללשון הספרותית" (שם, שם). כמו כן יש בו צורות שהחלו להשתנות כבר בתקופת המקרא ורק בתקופת המשנה נסתיים שינויו. על אף שפע המילים הארמיות בתקופת המשנה הארמית לא השפיעה, לדבריו, באופן ניכר בתחום הדקדוק.

בתקופת הסגנון הרבני לא נשמרה טהרת הדקדוק העברי, ולעברית חדרו צורות ארמיות רבות. בתקופת ההשכלה, לעומת זאת, ביקשו אנשי הלשון להגשים את הדקדוק המקראי, וכל סטייה מן הכללים נתפסה שגיאה. כששבו הסופרים אל לשונם הטבעית, בדורו של ליפשיץ, קיבלו מתקופת ההשכלה את הדקדוק המקראי ולא עלה על דעתם לשנותו. אמנם הסופרים הכריזו כי יש זכות שימוש בדקדוק המשנה, אך ליפשיץ אומר כי למעשה סגנונם עדיין על פי הדקדוק המקראי הוא: "הדקדוק המקראי הוא השליט בלשונו עד היום" (שם, שם).

להוכחת טענתו ליפשיץ מביא דוגמות מכמה תחומים. הוא אומר שהמין והריבוי וצורות הכינויים הם כבלשון המקרא, ורק "בקצת צורות נוהגת צורה משנתית" (שם, עמ' סב). כדוגמה למין דקדוקי על דרך המקרא ולא על דרך המשנה הוא מציין את המילה **לשון**, שמינה בימיו נקבה כבמקרא ולא זכר כבמשנה, וכן הוא מזכיר את המילים **שכין**, **מחט**, **מקל** ו**כדור**, שמיין בימיו זכר (שם, עמ' סב הערה 42). אולם לגבי חלק מהן לא ברור כלל על סמך מה הוא קובע את מינן במקרא (**מחט** אינה מצויה כלל במקרא, בהיקרותה היחידה של **שכין** אין עדות למינה הדקדוקי,¹⁷ ו**כדור** אינה לקסמה במקרא¹⁸), ומיין של חלק מהן אינו שונה למעשה בימיו מלשון המשנה (**כדור** היא זכר גם במשנה, ו**מקל** היא גם זכר וגם נקבה במשנה, אם כי לרוב היא אכן נקבה).¹⁹ באשר לצורות הריבוי הוא מציין כי רק במילים מעטות משמש הריבוי **יין** האופייני למשנה: **תפילין**, **אירושין**, **גטין**, **קידושין** (יש להעיר שאלה מונחים שבדרך כלל אין משתמשים בצורת היחיד שלהם).

17. "יְשַׁמֵּת שְׁכִין בְּלֶעָד" (משלי כג, ב).

18. התיבה כְּדֹר שבמקרא (ישעיהו כב, יח; כט, ג) מתפרשת כמילה **דור** בתוספת כ־ השימוש.

19. על פי קאסאווסקי, משנה, ברוב ההיקריות **מקל** היא זכר ופעמיים היא נקבה, כגון "היתה מקל בידו" (טהרות ד, ט). באחד המקומות שבהם מין המילה זכר מעמיד כ"י קאופמן גרסה אחרת: "מקל שיש בה בית קיבולי" (כלים יז, טז) במקום "מקל שיש בו בית קיבולי" (כך למשל בכ"י פרמה). מינה של **מחט** על פי קאסאווסקי, משנה, הוא נקבה, למעט מקום אחד: "מחט של יד ליטול בו את הקוץ" (שבת יז, ב); הן בכ"י פרמה והן בכ"י קאופמן לשון נקבה כאן: "מחט שליד ליטול בה את הקוץ" (בכ"י קאופמן: ליטל).

יש תחומים שבהם ליפשיץ חש שהצורות מן המשנה דווקא גוברות על צורות מקראיות בלשון ימיו, למשל נתפעל דוחק את רגלי התפעל ונפעל, ומבנה הסמיכות ה"ארמיי" (ביתו של אברהם) אולי דוחק את רגליו של מבנה הסמיכות העברי (בית אברהם). ליפשיץ אף מציין צורות ארמיות בודדות שחדרו לעברית: **יהא, אירע** (שם, עמ' סב הערה 42).

במבני הסמיכות בעברית עסקה הלוי (תש"ס-תשס"א), והראתה שהמגמה הפוכה דווקא (עמ' 61-62): מאחר שמחיי הלשון נטו לשמר את הצורות המקראיות, התרבה בתקופתם השימוש בצורת הסמיכות החבורה, שהיא הצורה ששימשה בלשון המקרא של תקופת בית ראשון, ואילו הסמיכות הפרודה (כגון "בית של עץ"), המשמשת בלשון חכמים לצד הסמיכות החבורה המקראית, החלה נדחקת. מגמה זו נמשכת לדבריה מראשיתה של העברית המתחדשת ועד ימינו. בטקסט משנת תרנ"ח שבדקה נמצא כי גם שם כבימינו הסמיכות החבורה היא השלטת והסמיכות הפרודה מעוטת היקרויות. הסמיכות הכפולה (=הסמיכות ה"ארמית") "הייתה אז נדירה יותר" (שם, עמ' 62).

בבדיקה של אזר בלשון העיתונות בשנות השבעים (אזר, תשל"ו) נמצא כי הסמיכות החבורה שכיחה פי 3.8 מן הסמיכות הכפולה והפרודה גם יחד, וכי הסמיכות הכפולה שכיחה מן הסמיכות הפרודה.²⁰ בבדיקה של הלוי בשנות האלפיים עלה ממצא דומה: הסמיכות הפרודה נדירה ביותר, אחריה מצויה הסמיכות הכפולה במשמע של קניין ובעלות בלבד, והסמיכות החבורה היא השכיחה ביותר (הלוי, תש"ס-תשס"א, עמ' 62). ליפשיץ כתב את דבריו על מבני הסמיכות בשנים תרע"ד-תרע"ח. תחושתו כי הסמיכות הכפולה דוחקת את רגלי הסמיכות החבורה אמנם אינה מבוססת על מחקר, והוא אף העיר: "כמובן, צריך לקבוע חקירה מפורטת ופרטית על דבר זה" ("לשאלות הלשון", עמ' סב), וסייג את דבריו ב"אולי" (שם, הערה 42), אך אם אכן הסמיכות החבורה היא השלטת בכיפה גם בתקופתו, ייתכן שכבר אז החל השימוש בסמיכות הכפולה להתגבר על חשבון הסמיכות הפרודה, ותחושתו נובעת למעשה מהתגברות הסמיכות הכפולה ולא מצמצום הסמיכות החבורה.

מכיוון שהעברית נתעשרה משתי תקופות הלשון ונתברכה בגללן, כדברי ליפשיץ, צריך לשמר את הדברים כמות שהם: "מה שנעשה מימיה ההשכלה ואילך אין להשיב" (שם, עמ' סב). עוד הוא אומר: "בדקדוק של לשון אסור לנגוע בידים. צורות דקדוקיות אינן תלויות ברצון חוקרים אלא בחקירת המציאות" (שם, עמ' סג).

20. למעשה התגלה שהסמיכות הפרודה שכיחה מן הסמיכות הכפולה, אולם לאחר ניפוי המקרים שבהם לא ניתן להמיר את הסמיכות הפרודה בסמיכות כפולה בשל מגבלות מבניות התברר שהסמיכות הכפולה שכיחה יותר.

מדברים אלה משתמע כי הוא מבכר לשמור על הדקדוק הקיים ומתנגד לקביעת החלטות בתחום זה: "דקדוק ושינוי מכוון – אלה הם שני הפכים בנושא אחד" (שם, שם).

2. תחביר

ליפשיץ טוען שבתחום התחביר קיים "תהו ובהו" אצלנו ("לשאלות הלשון", עמ' נז). משפטים רבים של הדוברים עברית בנויים לטענתו על פי התחביר של הלשונות הזרות שבפיהם, ורק מילות המשפט עבריות הן. הלשון הזרה היא על פי רוב לשונם הפנימית של הדוברים עברית, ושימוש הלשון "מסור להרגשה בלבד" (שם, שם).

הבעיה העיקרית שעליה מצביע ליפשיץ היא היעדר כללי תחביר מבוררים. אמנם תחביר לשון המקרא נחקר, אך תחביר לשון המשנה והלשון המאוחרת יותר לא נחקרו כלל. ואף הדקדוק המקראי אשר נחקר כבר על ידי "חוקרי האומות" טרם הורצה בעברית. בהיעדר כללים כל איש דובר על פי הרגשתו וכל מורה מתקן לתלמידיו על פי טעמו הוא, ואולי אף אינו מתקן נכונה על פי הכללים. לתלמידים אין ספר ובו כללים מסודרים ללימוד דקדוק. כמו כן חסרים כללי פיסוק: "היום מפסיק כל עברי לפי כללי לשון אחרת" (שם, עמ' נט הערה 38). גם באשר לאורך המשפט בעברית יש צורך בקביעת כללים: "אם כאורך המשפטים בגרמנית או כקוצר הפסוקים, שפסקה המסורה בכתב־הקודש?" (שם, שם).

הנחיצות בבירור הכללים היא חיונית ביותר בעיניו, שכן "באין שמוש־הלשון בכללים לא נתנה הלשון להלמד כללי" (שם, עמ' נח). יתרה מזו, ליפשיץ מייחס לתחביר כוחות "על לשוניים" מיוחדים: "הסינטקסיס היא נפש־הלשון" (שם, שם). הוא אף מביא כדוגמה עמים אחרים שתחבירם לא היה מבורר בכללים, אך הם ביררו אותו מתוך שאיפה "לראותה בתור לשון תרבות", ובדרך זו "נכנסו בעולם" (שם, עמ' נט). חקירת התחביר העברי היא תרבות לשון, ובעיני ליפשיץ "רק תרבות לשון תעשה את הלשון ללשון־תרבות" (שם, שם).

3. מערכת הזמנים

ליפשיץ סוקר את השינויים שחלו במערכת הזמנים העברית למן ימי המקרא ועד ימיו. הוא רואה בשימוש הזמנים "משום פקוח נפש ללשון" ("לשאלות הלשון", עמ' סג), שכן "בשימוש הזמנים תגלה רוח הלשון" (שם, שם). ליפשיץ מתריע על כך שהשינויים שחלו במערכת הזמנים מרחיקים את הלשון העברית ממהותה השמית, ומביע את רצונו להשיב חלק ממהויות אלו על כנן. עיקר השינוי שחל במערכת הזמנים העברית הוא במהות הזמנים עבר ועתיד, בהבעת ה"הווה העברי" ובשימוש הבינוני.

בלשון המקראית יש רק שני זמנים דקדוקיים, עבר ועתיד, והם אינם מביעים זמנים קצובים וקבועים. ליפשיץ מכנה זמן המוגדר על פי "רגע הדובר" זמן "סובייקטיבי": "כל הקודם לו הוא עבר וכל העתיד לבוא אחריו הוא עתיד" (שם, עמ' סד). הזמנים המקראיים, לעומת זאת, מציינים אספקטים, או בלשון יש בהם "מומנט אחר אובייקטיבי והוא השלמת הפעולה" (שם, שם): כל שלא הושלם, שעדיין מתהווה – זמנו עתיד; כל שכבר נשלם – זמנו עבר.²¹ ליפשיץ מפליג בייחודם של זמנים אלו: "כאן מורגשת חיות הפעולה [...] סדר זמנים זה קרוב למהות ההווה [...] כמעט שנתערטלה כאן הלשון עד לפנימיותה [...] רוח הגזע התבטא בשמוש זמנים זה. העברי הרגיש את כל המפעל שבעולם בהתחוותו, העולם עשה עליו רשם של נהר שאינו פוסק" (שם, עמ' סו).

כשם שאין צורות מיוחדות להבעת עבר ועתיד סובייקטיביים כך אין בלשון המקרא צורה מיוחדת להבעת ההווה הסובייקטיבי. לצורך זה שימשו בעיקר צורות העתיד ולעתים גם צורות העבר. למשל צורות העבר **נשבעתי**, **אהבתי**, **זקנתי** מביעות משמע הווה, וצורות העתיד "מה **תבקש?**", "מאין **תבוא?**" גם הן מביעות הווה. במיוחד משמשות צורות העתיד להבעת ההווה התמידית: "על כן **יעזב** איש את אשתו". הווה זה מכנה ליפשיץ בשם "ההווה העברי". דומה המצב לערבית, אשר גם בה משמשת צורה עם תחילית להבעת ההווה – **المضارع**.

הבינוני, בשונה מצורות העבר והעתיד, אינו חלק ממערכת הפועל: "הבינוני העברי הוא שם לוואי", וכמו בשם גם בבינוני אין סדר זמנים, "לא זמן סובייקטיבי ולא זמן אובייקטיבי" (שם, שם). לכן ניתן למצוא את הבינוני במשפטים בעלי הוראות זמן שונות – הוראת הווה: "את אחי אני **מבקש**", הוראת עתיד: "מחר אני **ממטיר** על הארץ", הוראת עבר: "יונהר **יוצא** מעדן" (שם, עמ' סז הערה 49).

ההבחנה בין פועל לבינוני מהותית מאוד בעברית, והדבר ניכר בתפקידים במשפט. בעברית יש משפטים פועליים, עם פעלים שזמנם הדקדוקי עבר או עתיד, ומשפטים שמניים, ללא פעלים. רק במשפט פועלי מתוארת פעולה. משפט שמני הוא משפט מבאר, המתאר מצב, וכזה הוא משפט שיש בו בינוני. גם סדר המילים שונה בשני סוגי משפט אלו. במשפט פועלי הסדר הוא נושא-נושא, ובמשפט שמני, ובכלל זה משפט שבו בינוני, הסדר הרגיל הוא נושא-נושא.

בסיום דיונו במערכת הזמנים המקראית ליפשיץ קובע: "אין להבין פרק בכתבי הקדש בלי הבנת זמני הפועל" (שם, עמ' סט).

21. המונחים "סובייקטיבי" ו"אובייקטיבי" משמשים בצורה שונה אצל כותבים שונים. יש המכנים את האספקטים "זמנים סובייקטיביים", ולא "אובייקטיביים" כפי שמכנה אותם ליפשיץ.

בתקופת המשנה נשתנה שימוש הזמנים. לתחושתו של ליפשיץ לא נשתנה שימוש הבינוני בלשון המשנה, והוא ברובו בינוני חוקי, "שהוא למעלה מן הזמן [...] וטיב בינוני נשאר לו" (שם, שם). כמו כן נותר סדר המילים של משפט שנשואו בינוני כסדרו המקראי. גם "ההווה העברי" משמש בלשון המשנה – צורות עבר משנאות מביעות הווה שכבר נשלם.

העובדה שבלשון המשנה נבראו צורות עתיד מפורש ("עתיד לעשות") וצורות עבר מפורש ("היה הולך") מלמדת לדעתו על המשך שימוש של ההווה העברי, דהיינו צורות העתיד והעבר לא הביעו את זמני העתיד והעבר, ולכן נוצרו צורות חדשות להבעת זמנים אלו בצורה מפורשת (שם, עמ' סט הערה 54).

בימי הביניים נהג שימוש הזמנים המקראי בלשון השירה, ובפרוזה נהג שימוש זמנים מעורב.

בימי ההשכלה שלטו שוב שימוש הזמנים המקראי (בלשונו של ליפשיץ: "שמוש זמנים עברי") וההווה העברי: "רבים בינוני שחיו עוד בימים ההם, יזכרו איך כתבו בלי הכרה ברורה בהווה עברי, הינו בעתיד שהוראתו הוה" (שם, עמ' ע). אך באותה עת קמו מדקדקים שקראו לבינוני "הווה" כדי להשוות את העברית לשפות האירופיות, "וטעות זו גרמה קלקלה לדורות" (שם, שם).

אחר ימי המליצה (ההשכלה) החל שימוש בלתי עברי לגמרי, "לא מקראי ולא משנתי, ההווה מתבטא על ידי בינוני תמיד" (שם, שם). בשל השפעת השפה האירופית הרגילה בפי הדוברים החל הבינוני, שהוא שם ולוואי ולא פועל, להיתפס כזמן וכהווה. ההבדל בשימוש בין שם (=בינוני) ובין פועל החל נעלם, ולכן גם סדר המשפט השתבש. שינוי זה משפיע כמובן על שני הזמנים הדקדוקיים עבר ועתיד: "על ידי שמוש הבינוני להווה, תתרגל מחשבת בעלי הלשון לראות בעבר ובעתיד זמנים קצובים ומוגבלים" (שם, שם). כלומר צורות העבר והעתיד מאבדות את הרכיב האספקטואלי של השלמת הפעולה ונתפסות כמביעות זמן קצוב וקבוע. הדבר מסכן את הלשון, לדעת ליפשיץ, שכן יש בזה שינוי תכונה מהותית בה, והדורות הבאים עלולים לא להבין את המקרא.

ליפשיץ רואה בשימוש שלושה זמנים קבועים דלדול ללשון ודלדול הפיוט שבשפה. בכך לדעתו אנו מאבדים את המהות השמית של השפה: "בשינוי [הפועל ומהותו] שפתנו תחדל מלהיות שפה שמית" (שם, עמ' עא). עדיין יש בלבו תקווה כי ניתן לתקן את המעוות, שכן "עוד רבים המרגישים את שמוש ההווה העברי, או עלולים להרגישו. עדין לא ננעלו שערי הלשון לפנינו" (שם, עמ' עב).

בהביטנו על העברית שבפי הדוברים כיום נראה כי נסתם הגולל על שימוש "ההווה העברי". הבינוני כבש לו את מקומו כהווה, אם כי הוא משמש גם לעתיד ("אני נוסע מחר") ולהבעה על-זמנית של הרגל, חוק ומנהג. רק מעטים הם אלו השימוש של צורת העתיד כהווה, ורובם הדים לשימוש ספרותי: "מה תבקש?", "מאין תבוא?".

ה. על הסגנון ועל הלשון

ליפשיץ מצר על עניות שפת הדיבור בארץ ישראל. סכנה נשקפת לעברית בשל דלותה של לשון הדיבור: "מספר המלים המשמשות מועט בתכלית, והמלים כה דלות בתכן וכה רחבות בהיקף" ("על הסגנון", עמ' קסד). מילה עברית אחת משמשת לביטוי מספר רב של מושגים, בשעה שבשפתם האחרת הדוברים משתמשים במילים שונות לשם כך.

לשון הדיבור נעדרת ציוריות – אין משלים וניבים מקובלים בפי הדוברים. חובה על המשכילים לדבר בלשון הספרות; או אז לא תישחת השפה. עושר נוסף שאבד ללשון הדיבור הוא הבדל גוון בין לשון נשים ללשון גברים, הקיים "תמיד" לדבריו. מכיוון שבאותה עת לא הייתה ספרות מיוחדת לנשים, לא נוצר סגנון מיוחד ללשון האישה.

גם על סגנון הכתיבה נושא ליפשיץ נהי, ובמיוחד על לשון העיתונות. ליפשיץ מכנה את סגנון העיתונות היומית "סגנון מימי", על כי הוא נעדר ציוריות ("על הסגנון", עמ' קסא). בסגנון העיתונות הוא רואה את שורש הרע לקלקול הסגנון בכלל. לטענתו חדר סגנון זה מן העיתונות לתוך הספרות, ו"יש שאין מתבישים לכתב אף דברי מדע בסגנון כזה" (שם, שם). סגנון העיתונות הוא גם שקלקל לדבריו את לשון הדיבור (שם, עמ' קסה).

לשון העיתונות היא בעיניו "דבור מחוסר סגולות לשון, ומחוסר הגיון, בלי תרבות לשון, בלי לשון ובלי מחשבה" (שם, שם). לשון זו רצופה שיבושים בדקדוק ובתחביר. המחשבה הלשונית המשתקפת בה מעידה על תערובת לשונית בנפש. שימוש הלשון הוא ז'רגוני – אשכנזי או ספרדי, ערבי או צרפתי. גם חידושי המילים המופיעים בלשון העיתונות אינם משמשים לדעתו בהוראה שלה נתכוונו מחדשיהם, ופעלים ושמות יתחדשו בעיתונות היומית בלי כל הרגשת לשון. כמו כן קיים בלשון זו טשטוש מושגים והוראות.

חמור מזה – לדעתו המילים בעיתונות משמשות לשם רושם ולא לשם ביטוי הרעיון; "זהו חטא המרעיל את הרוח, המקפח את מוסריות הלשון" (שם, עמ' קסו). במעשים אלו רואה ליפשיץ חוסר אחריות לשונית. כמו כן הוא מתקומם נגד מערכות העיתון הנוטלות רשות לעצמן לתקן את סגנון הסופרים. זוהי "קציצת כנפי היחיד וסגנונו" (שם, עמ' קסב), ובכך יש פגימה בעושר הספרותי.

ליפשיץ אומר כי יש להעשיר את סגנון הדור, והדבר יושג רק על ידי העמקה בלשון המקורות. קריאת הספרות העתיקה והכרתה הן שתקנינה שליטה בלשון. הוא מצר על כך שיש סופרים הכותבים בשתי שפות, שבכתבם בשפה הזרה מדקדקים הם בכול, "אבל בכתבם עברית הכל שרוי ומותר להם, רשלנות ורבות זרות [...] אין כלל דקדוק ואין חקיות ללשון" (שם, עמ' קסא). לפיכך ספריהם

אינם בני קיימא לדעתו: "רק אנשים שיקדישו ימותיהם לספרותם, ויעבדו בנחת [...] ספריהם קימים" (שם, עמ' קסא-קסב).

ליפשיץ מרבה לדבר על הקשר בין לשון וחשיבה. הוא רואה בלשון כלי ממעלה ראשונה הן לביטוי הרוחניות והן להעשרת הרוחניות, בייחוד רוח העם. על הלשון כמבטאת הרוחניות הוא אומר: "הלשון היא רוח האדם במלים ובכללים, היא המצע למחשבת האדם ולהרגשתו" ("הומניסמוס יהודי", עמ' פז). ליפשיץ מרחיק לכת ולומד מיכולת הביטוי של האדם על רמת החשיבה שלו: "כשרון-הבטוי הוא לעתים גם כשרון-המחשבה" (שם, עמ' פח).

הלשון אף מעשירה את הרוחניות, בהקנותה ליודעי חנה את היכולת להבין את יצירות הספרות הגדולות. פרי הקריאה "בסופרים הגדולים" הוא קניית שליטה מלאה בלשון, ושליטה זו מחדדת את יכולתו של האדם "לבטא רעיונותיו כמו שהם ולפרש את כל הגיון-לבו והרגשתו" (שם, שם).

ליפשיץ רואה מבעד ללשון הפרט גם את רוח העם. הלשון היא בעיניו "אספקלריא לרוח-העם ולתולדות-רוחו" (שם, עמ' פז). וכן הוא אומר: "הלשון הוא [...] התגלמות רוח העם בהברות ובדבורים" (שם, עמ' קז). מן המילים אנו למדים על תקופות שלמות בהיסטוריה של העם, והקניינים הרוחניים מועברים באמצעות הלשון מדור לדור.

בשל ערכה הרב של הלשון סובר ליפשיץ שהלימודים הלשוניים צריכים לתפוס מקום עיקרי בבית הספר ההומניסטי הלאומי. לדעתו לא רק הלימוד של לשון האומה חשוב, אלא גדול גם ערכו של לימוד לשון זרה. דבר זה יעזור להבנת רוח האדם ולהבנת רוח לשונו.

ליפשיץ חווה את התפתחות השפה העברית במלוא תנופתה. הוא מצוי ובקי באוצרותיה ההיסטוריים, וכולו חדור רצון לשמרם ולהפיצם בקרב הדוברים למען יעשירו אוצרות אלו את לשוננו המתחדשת: "צריך לראות את הלשון כבריה חיה ומתפתחת, בעלת היסטוריה עשירה, שעקבותיה במלים" (שם, עמ' קח); "הלשון עדיין אינה שלמה ומושלמת בפינו, צריך להעשירה בכל רגע, ואוצרותיה טבועים וגנוזים בספרות" (שם, עמ' קז).

הרא"ם ליפשיץ – תולדות חייו ומפעליו

א. תולדות חייו

גליציה 1879–1909

בבית הוריו ספג אליעזר מאיר ליפשיץ הן יהדות חסידית והן מודרניות מערבית יחד עם חibת ציון. כשהיה ילד נשברה רגלו, ולמרות מאמצי הרופאים נותר צולע. נראה כי אירוע זה השפיע על עיצוב דמותו של ליפשיץ הבוגר. בשל נכותו לא יכול היה לבקר בחדר, ועל כן שכרו לו הוריו מורים פרטיים. חבריו היו באים לבקרו בביתו, ואולי כאן החלה מסתמנת דרכו לעתיד כאבן שואבת, מעין מרכז רוחני שסביבו מתקבצים אנשים צמאי דעת המפתחים שיח תרבותי בהשראת המקום. החינוך שקיבל ליפשיץ היה חינוך מסורתי, אך הוא רכש לו – בעיקר בכוחות עצמו – גם השכלה כללית רחבה.

ב-1898 עברה משפחתו ללבוב הבירה בשל בעיות פרנסה. שם קיבל אביו סוכנות כלכלית אמיל. בלבוב למד תורה מפי הרב ר' יצחק שמלקיס, ובהשפעת החוקר שלמה בובר התקרב לחקר ספרות ישראל בימי הביניים.

לאחר נישואיו הצטרף ליפשיץ לאביו ולאחיו והחל לעסוק במסחר. הוא קיבל סוכנות משלו, אך לא עשה חיל במעשיו אלה, שכן מומו מנע ממנו להיטלטל בין ערים לשם מסחרו. את כישורו המסחרי, מספר ברור, הוכיח רק מאוחר יותר כמנהל בית המדרש וכמפקח על בתי הספר הדתיים של ההנהלה הציונית (ברור וברור, תשכ"ו, עמ' 444).

בטרם מלאו לאליעזר מאיר עשרים שנה כבר היה ביתו בלבוב בית ועד לחכמים, וליפשיץ משמש להם מעין "רבי". בביתו התרכז חוג של סופרים ועסקני ציון, בהם חכמים ותיקים כגון ד"ר קובק, עורך "ישורון", וחבריו, וגם סופרים צעירים שבהשראתו של ליפשיץ צעדו את צעדיהם הראשונים בספרות ובמדע, כגון ברש, עגנון, מרדכי בן יחזקאל ואברהם בן יצחק. בחוג דוברי העברית שריכוז סביבו היו גם אברהם יעקב ברור, שהיה קרוב משפחה שלו, וחנוך ילון.

ליפשיץ ובני ביתו היו מחלוצי תחיית הלשון העברית. על העברית שבפי ליפשיץ שמע ברור עוד בצעירותו: "נודע לי שהוא מדבר עם חבריו בלשון הקודש בפתחים; קמץ אין לו. על ההברה הספרדית השונה מהברתנו טרם שמעתי" (ברור וברור, תשכ"ו, עמ' 442). ברור מוסיף ומספר כי בהיותם "בנווה-רחצה ומרפא איבונץ" לימד אותו ליפשיץ את הקריאה בהברה הספרדית והלעיטו כללי דקדוק לפי ספר הדקדוק הגרמני של גזניוס, "שהיה חביב עליו מכל ספר קריאה" (שם, עמ' 442–443). עוד מספר ברור כי "לא רק על הדיבור העברי שקדו

בבית זה אלא גם על דיוקה וטהרה. אם טעית בדגש באותיות בכ"ף תיקנו לך", וכי הערות אלו "סייעו לשיפור הלשון" (שם, עמ' 443).

ר' בנימין התארח בביתו של ליפשיץ בלבוב שמונה ימים בתרס"ט (1908) והתפעל מן העובדה שהעברית שימשה כשפת הדיבור בביתו: "האטמוספירה בבית היתה כולה עברית. האיש והאשה דיברו עברית. גם עם הילד הקטן, שהיה עוד מונח בחיתוליו, דיברו עברית. אולי גם הערלית ידעה מלים עבריות" (בנימין, תשכ"א, עמ' 161–162). וכן הוא מספר: "בית עברי כזה היה חידוש רב בגולה, בייחוד בגאליציה בימים ההם. אבל כאן היה יותר מלשון עברית. כאן היתה תרבות עברית גבוהה" (שם, עמ' 159). ברור נדהם בראותו את בנו של ליפשיץ מדבר עברית: "אז ראיתי בפעם הראשונה את הפלא של תינוק מגמגם עברית. נפתלי בנר-בכורו של אליעזר מאיר, בודד בכוונה מתוך הסביבה לבל יקלוט שפה אחרת מלבד שפת הבית העברית" (ברור, ת"ש, עמ' 47). ביתו של ליפשיץ היה למרכז התנועה העברית בגליציה, והוא אף היה מפעילי "עבריה"²².

כבר בתרס"ט, בהיות ליפשיץ כבן שלוש, היה כתב היד של ספרו "רש"י" מוכן. ר' בנימין ראה את הספר בעת ביקורו בביתו של ליפשיץ וסיפר: "הכל עורר השתוממות. עצם החיבור, הרעיונות, החיטוב הנפלא לפרקים, הסגנון המצוין והמלוטש, והדיוק הלשוני כמעט בכל פסיק ופסיק, ולא פחות כתב-היד הנקי והברור [...] ואני לא האמנתי למראה-עיני [...] האם איש גליציה כתב את הספר הזה?" (בנימין, תשכ"א, עמ' 160). באותה עת לא בלטו אנשי הרוח של גליציה בעולם הספרות, ומכאן השתאותו הגדולה של ר' בנימין.

1909–1920: מורה ב"עזרה" בישראל

ליפשיץ עלה ארצה ב-1909 לפי הזמנתה של חברת "עזרה", כדי לשמש מורה בבית המדרש למורים של החברה בירושלים.²³ אפרים כהן, שהיה האחראי על "עזרה" בארץ, הוא שהעלה את ליפשיץ כמורה ללימודים העבריים בבית המדרש למורים. לא היה זה עניין פשוט, שכן ליפשיץ לא למד מעולם בבית ספר באופן מסודר ועל כן לא היו בידיו שום תעודות רשמיות, ואף לא היה לו ניסיון חינוכי מעשי. יתרה מזאת, ברור מספר שחברת "עזרה" "מדקדקת היתה עם מוריה ששלחה לארץ,

22. בגליציה הוקמו מועדונים לטיפול הדיבור העברי בשם "עבריה". אגודות "עבריה" ערכו הרצאות, ערבי ספרות והצגות תאטרון בשפה העברית. באפריל 1908 התכנסה הוועידה הארצית הראשונה של אגודות "עבריה" בלבוב. אליעזר מאיר ליפשיץ נבחר לאחד מנשיאי הכינוס (על פי גלבר, 1958, עמ' 708–714).

23. "עזרה" נוסדה ב-1901 בברלין על ידי פאול נתן וגיימס סימון, וב-1904 הוחל בהקמת מערכת של בתי ספר מטעם "חברת עזרה של יהודי גרמניה" (על פי ביין, תשי"ד, עמ' 109).

שתהיה להם הסמכה להוראה בב"ס תיכוניים מאוניברסיטה אירופית" (ברוור וברוור, תשכ"ו, עמ' 444); אולם אומר ר' בנימין: "לאפרים כהן היה חוש הריח משלו [...] חושו הגיד לו, כי זה שכתב את הספר 'רש"י' ואת המאמר על יסוד 'גמנסיון עברי' ב'השלח' ושאישישם שונים ממליצים עליו כעל בעל רב-כשרונות ורב-הכשרה לא יגרום לו אכזבה. וכך היה. לא היו ימים מרובים ולמורה החדש יצאו מוניטים טובים בהוראה ונתכבד על כל מכיריו ונתחבב על תלמידיו" (בנימין, תשכ"א, עמ' 150).

בבית המדרש למורים מיסודה של "עזרה" לימד ליפשיץ היסטוריה, תנ"ך, עברית וספרות. גם בירושלים, כמו בלבוב, הפך ביתו בית ועד למשכילים: "ביתו היה פתוח לרווחה, ועד חצות ליל היו תלמידיו וחבריו נכנסים אליו אם ראו שהאור טרם כבה. והוא כרבי בקהל חסידיו [...] יושב ודורש, מורה ומדריך ומכוון את צעדיהם של תלמידים וידידים" (ברוור, ת"ש, עמ' 47).

כאשר שימש מורה בסמינר "עזרה" היה מתפלל בוקר בוקר בבית הכנסת של חסידי אוסטריה וגליציה. מספר על כך ד"ר ברינקר: "מתפללי בית הכנסת בירושלים בימים ההם חשבו, שמורה בבית ספר עברי, ובסמינריון עברי לא כל שכן, אינו רגיל אצל תפילה. ומורים ותלמידי בתי-ספר בימים ההם חשבו, שמורה אינו צריך כבר להתפלל. בא ר' אליעזר-מאיר ליפשיץ והעמיד את שניהם על טעותם. והדברים השפיעו. הוא הכניס את הנעימה הדתית לתוך המנגינה של החינוך העברי בירושלים" (ברינקר, ת"ש). לדברי הרב משה אוסטרובסקי, "כל הדברים האלה יצרו סביבו חבר מעריצים ומחבבים מכל החוגים: מצד אחד משכילים מהדור החדש ומצד אחר יראים מחוגי החסידים" (אוסטרובסקי, ת"ש).

עם פרוץ מלחמת השפות בתרע"ג (1913) הוצע להרחיב את לימודי הגרמנית בבית הספר של "עזרה" לצורך הקמת הטכניון, שבו תהיה הגרמנית שפת הלימוד. ליפשיץ היה בין המורים שהתנגדו להצעה, אם כי אולי במיליטנטיות פחותה מזו של מורים אחרים. כעדות ברוור, לאחר דבריו של המנהל אפרים כהן רייס בשבחי ההצעה ולאחר דברי ההתנגדות של דוד ילין "הרא"ם ליפשיץ התנגד גם הוא בנימוקי הגיון ומעש" (ברוור וברוור, תשכ"ו, עמ' 480). אולם ליפשיץ לא הצטרף לשביתה ששבחו המתנגדים. כמוהו גם ד"ר סונה וברוור לא היו בין השובתים. במכתב שפרסמו ב"החרות" בט"ו בכסלו תרע"ד הסבירו ליפשיץ וחבריו המורים מדוע לא התפטרו מיד אלא רק עם תום החוזה שלהם עם "עזרה", והביעו את התנגדותם להנהגת השפה הגרמנית במוסדות החינוך בארץ ישראל: "בזה אנו מקימים את הידיעה שבאה ב'החרות' על דבר התפטרותנו ממשרותינו אצל 'חברת העזרה' ועל סבתה שהיא מפני שהשאיפה להשליט את השפה העברית שלטון גמור בבה"ס בא"י היא גם שאיפתנו. ואנו מוסיפים שרק בהיותנו קשורים ע"י חוזה לא יכלנו להתפטר אלא לסוף הזמן הנוכחי [...] בהסכמת ראש ועד

המורים נשארנו עד סוף הזמן [...]". החתומים: א"מ ליפשיץ, ד"ר א' ברור, אברהם סוני וד"ר פסח חברוני.

לאחר מלחמת השפות כמה מערכת חינוך חדשה שקלטה את המורים והתלמידים שעזבו את בתי הספר של "עזרה". בין השאר נוסד הסמינר למורים "בית המדרש למורים העברי בירושלים" של ההסתדרות הציונית, בהנהלתו של דוד ילין, וליפשיץ עבר ללמד שם. הוא לימד בסמינר זה עד הקמת בית המדרש למורים החרדי של "המזרחי".

ב-1917 נאסר ליפשיץ על ידי הטורקים וגורש לדמשק. בזכות נתינותו האוסטרית שוחרר בתנאי שלא ישוב לארץ. הוא יצא לאירופה ושהה בברלין עד סוף מלחמת העולם הראשונה. גם שם המשיך במחקריו, ובין השאר פרסם את ספרו הגרמני על העברית החיה (ליפשיץ, 1920).

1946–1920: מורה, מנהל ומפקח בבית המדרש למורים "המזרחי"

בשנת תר"ף (1920) חזר ליפשיץ ארצה. בתרפ"א, עם הקמת בית המדרש למורים מטעם "המזרחי", עזב את הסמינר הכללי ונתמנה למנהלו של הסמינר החרדי. ההחלטה להקים בית מדרש חרדי למורים נתקבלה בוועידת "המזרחי" בארצות-הברית. הרב פישמן הטיל את המשימה על ר' בנימין. אחד הראשונים שאליהם פנה היה הרא"ם ליפשיץ. מתוך העבודה בחינוך הכללי הכיר ליפשיץ "בצורך הגדול של חינוך דתי מיוחד, עומד ברשות עצמו ופועל על דעת עצמו, לפי רוחו והשקפתו" (ברניקר, ת"ש), וכה אמר לר' בנימין: "יכולתי להמשיך בסמינריון הכללי כל עוד שלא נוסד סמינריון חרדי. מכיון שנוסד שוב אין מקומי בכללי אלא בחרדי" (בנימין, תשכ"א, עמ' 152).

בראשית דרכו של החינוך "המזרחי" לא היו מורים דתיים שילמדו בבתי הספר העממיים הדתיים, וליפשיץ קיבל עליו לגייס מורים מתאימים ולהכינם. הוא הקדיש את כל כוחו ומחשבתו לבית הספר בהוראה, בפקוח, בניהול וגם בגיוס כספים. ר' בנימין (תשכ"א, עמ' 152) מספר כי ליפשיץ הוא שהביא את בית המדרש למורים מטעם "המזרחי" לידי שלמותו ושכלולו. רבינוביץ (תשי"ט, עמ' 80) מציין כי ליפשיץ דאג לפיתוח ולהרחבה של המוסד. הוא ריכז בסמינר שלו את המורים הטובים ביותר – הרב שמחה אסף, הרב שאול ליברמן, הרב ש"י זווין, הרב משה המאירי (אוסטרובסקי), הבלשן חנוך ילון, בנימין קלאר ועוד. במשך עשרים וחמש שנים, עד יום מותו, ניהל את המוסד.

ברור מעיר, בקורטוב אירונות, כי אכן תלמידי הסמינר היו "יודעי תורה ועברית יותר מאשר מכל [כך!] במ"ד למורים אחר, אבל ידיעותיהם במקצועות חילוניים – פרט למתמטיקה – לקויים היו" (ברור וברור, תשכ"ו, עמ' 445). על גישתו של ליפשיץ בהוראה מוסיף ברור ומספר: "סוד ההצלחה, כפי שמסר לי

ליפשיץ בבואי, היה לענין את התלמידים, כלומר שיחה נאה, מושכת את הלב. לא חשוב כמה ישאר משיחה זו להשכלת התלמיד ולצרכיו" (שם, עמ' 444).

ד"ר ישעיהו אביעד מתאר את ליפשיץ המנהל כ"יוצר שיטה [...] המורה בה"א הידיעה, פוסק בפדגוגיה במחנה של הציונים הדתיים [...] המורים סרו למשמעתו ברצון, מתוך הכרה שהוא בר-סמכא" (אביעד, תשכ"ב, עמ' 152). הוא גם מספר שהיה "מחמיר וקשה כברזל" ו"מסור כולו לתרבות ישראל סבא. אך הוא הבין לצרכי השעה" (שם, עמ' 153).

ליפשיץ הניח יסודות לדרכי ההוראה והחינוך בבתי הספר הדתיים. הוא גם עמד בראש הוועד המפקח על החינוך של "המזרחי" ופעל לשיפור ולפיתוח של החינוך הדתי מגני הילדים ועד בתי הספר התיכוניים. כמו כן ניהל במשך שנים אחדות את מחלקת החינוך הדתי של ההנהלה הציונית בירושלים. בן שישים ושש שנים נפטר ליפשיץ. הוא הספיק לפעול להוצאת כתביו במקובץ, ואלו החלו להתפרסם לפני מותו.

ב. קווים לדמותו

על אופיו של ליפשיץ ניתן ללמוד מדברים שכתבו עליו מכריו, במיוחד לרגל מלאות לו שישים שנה, בשנת ת"ש. הדמות המצטיירת בהם היא דמותו של אדם הבולט מעל לכול ביכולת אינטלקטואלית, איש אשכולות בעל השכלה רחבה ומקיפה בתחומים רבים ומגוונים, הן בחכמת היהדות והן בחכמות המערב. בעולמו היו מקופלים תורה ומדע, שירה ומחקר, היסטוריה ובלשנות (בנימין, תשכ"א, עמ' 154). אחד העם ראה שיעור שלו בבית המדרש למורים מיסודה של "עזרה" ואמר אחר כך: "הרי זה איש שכל מהותו אומרת מדע" (פורת, ת"ש, עמ' 91).

צבי מאיר רבינוביץ מתארו כאדם "נעים-שיחה, בעל ידיעות מרובות, שופע תורה וחכמה בספרות אירופית ועברית, במדעים כלליים, בפילוסופיה ובבלשנות. בעיקר הצטיין בידיעתו לרדת לעומקם של דברים [...] הוא לא עסק בקטנות, הערכותיו היו תמיד מקיפות, מסכמות" (רבינוביץ, תשי"ט, עמ' 81).

ליפשיץ קרא הרבה והאציל מידיעותיו ומרעיונותיו על מקורביו. הוא היה ידוע כאוהב שיחה כל ימיו. ברור מציין כי שיחותיו של ליפשיץ על ספרים שקרא היו "רשימות ראויות לעתון רציני" (ברור וברור, תשכ"ו, עמ' 445), וכי ליפשיץ היה "מלא וגדוש סיפורי-מעשיות פולקלוריים, ידע הלצות ובדיחות גליציות לרוב וכאן הוסיף עליהן כהנה וכהנה מאוצר ההומור של עדות אשכנזיות אחרות" (שם, עמ' 446). בוודאי הוסיף כישרון זה גוון וצבע לכובדו-של הדיון המעמיק. נושאי שיחותיו, מספר ברור, התחלפו בהתאם לנושאי התעניינותו במשך ארבעים ושתיים שנות היכרותם: "דקדוק הלשון ודיקוּי-לשון ופרשנות רש"י ושיטות בעלי התוספות העסיקוהו עד ימי מלחמת העולם הראשונה" (שם, עמ' 445),

ושנים מספר לפני מותו אף קרא כתבי פילוסופיה הודית. וכה בולט היה מנהגו זה עד כי ר' בנימין מעיר בצניניות מה כי "השיחה היא אולי הספורט היחידי שלו" (בנימין, תשכ"א, עמ' 145).

עגנון, המעיד על עצמו ש"מיום שהכרתיו [=את ליפשיץ] עד ששבק חיים לנו ולכל ישראל לא זה ידי מתוך ידו" (מורה וחכם, עמ' 206), אומר כי "אין לשער את האטמוספירה הרוחנית שברא בשיחותיו. מקסם חכמה עם בינה" (שם, עמ' 207). עוד הוא מספר כי ליפשיץ קירב אליו "את מי שמצאו ראוי" (שם, שם), בין תלמידים ובין מורים, וליווה את דרכם של אלו "עד שהכשירם למה שהם ראויים" (שם, עמ' 208). אף לו עצמו סייע ליפשיץ בהתוויית דרכו: "במה נתעסקתי ובמה לא נתעסקתי... בא ר' אליעזר מאיר ליפשיץ והעמידני על בסיסי" (שם, שם).

בדברי ההספד עליו אמר ר' בנימין: "אישיות גלויה ומכווצת, פיכחית ותמימה, מעורבת בדעת עם הבריות ובודדת במערכה [...] רבת הסליחה ושוחרת-שלום" (בנימין, תשכ"א, עמ' 154–155). נראה כי ליפשיץ היה בודד במערכה בין השאר בשל היותו אדם מחמיר. ד"ר ישעיהו אביעד מספר כי היה פסקני ותקיף גם בשאלות מעשיות בתחום החינוך וגם בנקיטת עמדות ודעות, וכי בשל כך לא תמיד היה שותף לדושיה אמת, ונחשב לעתים קרובות לאדם קשה. אך לדעתו, לא רדיפת שררה היא שהניעה את התנהגותו התקיפה של ליפשיץ אלא אמונה חזקה בדרכו ומסירות אין קץ לשליחותו – "לשרת את האומה, הארץ, התנועה והספרות, שכן בתוך תוכו היה ענו ועם כל תקיפותו לא ביקש שלטון" (אביעד, תשכ"ב, עמ' 154).

לדברי ר' בנימין (תשכ"א, עמ' 153) היו שהזהירו מפני השפעתו של ליפשיץ. על עצמתו ועל הרושם הכביר שהותיר בסובבים אותו ניתן ללמוד מדבריו של ברור לאחר פגישתם הראשונה: "יתכן שלנערי אתונה היתה הרגשה כזו אחרי פגישתם עם סוקרטס" (ברור, ת"ש, עמ' 47).

לליפשיץ לא חסרו יריבים. ר' בנימין סובר שיושרו וגילוי הלב שבו הם שגרמו לכך. לדבריו, הוא לא למד להתנסח באופן דיפלומטי בדברו עם אנשים אלא אמר ישירות את אשר חשב, ובכך קנה לו יריבים (בנימין, תשכ"א, עמ' 158). בנימין ברנר, אחיו של הסופר יוסף חיים ברנר, מספר כי התלמידים "העריצו אותו על שום ידיעותיו, אבל מאסו בעריצותו ופחדו ממנו" (ברנר, תשל"ח, עמ' 96). ברנר מציג אותו כאדם רב השפעה שלא נרתע מלהשתמש בכוחו. אירע הדבר ונפל החשד על ברנר כי גנב ספר מאחד המורים. בעקבות המקרה הוחלט להרחיקו לשנה מבית המדרש. אחיו, י"ח ברנר, התערב בעניינו. בתארו את המקרה (שם, עמ' 131) לא חסך ברנר את שבטו מליפשיץ וכינהו בכינויים קשים. בלהט הוויכוח אף הרים י"ח ברנר את ידו על ליפשיץ. לדברי ר' בנימין (תשכ"א, עמ' 158), ליפשיץ קיבל את הסטירה בשלווה פילוסופית, והמשיך לדבר ולכתוב עליו ועל

יצירותיו בחייו ובמותו כאילו לא קרה דבר (ר' בנימין מספר שלאחר בירור משפטי כתב ברנר דברי צער עמוקים על התקרית).

ליפשיץ השפיע רבות על החינוך החרדי בארץ. השפעתו הגיעה אל מחוץ לבית המדרש באמצעות הרצאותיו ומאמריו. אליבא דר' בנימין (תשכ"א, עמ' 152) הוא הפך לבעל הסמכות הפדגוגית הגבוהה ביותר בחוגי החרדים. אולם ר' בנימין ראה צורך בטיפוס חדש של חינוך חרדי, ולטענתו ליפשיץ הסתפק בשמירת הקיים, והחינוך החרדי בהנהגתו שקט על שמריו ושמר על הישגיו הראשונים (שם, עמ' 153).

חריפותו של ליפשיץ, ידענותו המופלגת, כושר הניתוח שניחן בו וההבנה החדה שלו יצרו כנראה ציפיות רבות בקרב הסובבים אותו: "ליפשיץ נמנה על אותה משפחה המסוימת, שהדור בא עליה בטרונאיא, בתביעות, בטענות [...] כל מה שהם עושים נראה למעט [...] " (שם, עמ' 149). ברשימתו "המחנך", שהתפרסמה לראשונה בת"ש, שש שנים לפני מותו של ליפשיץ, הצר ר' בנימין על כך שמצא סיפוק בהתוויית תכניות ובאיסוף חומר רב והסתפק בכתיבת שני חיבורים שלמים בלבד, "רש"י" ו"החדר". ציפו ממנו שיכתוב את כל הגיגיו על היהדות וכן "דקדוק משלו, תולדות הספרות משלו, מילון עברי ופירוש לתנ"ך משלו" (שם, עמ' 147). והוא מייחל ואומר: "יש הרושם, שכל מה שעשה אינו אלא הכנה, הקדמה לספר אשר עוד לא נכתב, ואשר גדולה הצפייה שעוד יכתב [...] אנו מקווים ומצפים" (שם, עמ' 154), והרי זה כאילו הפסיק ליפשיץ את משנתו מרצון (שם, עמ' 159). ר' בנימין מתקשה להבין את הניגוד הזה שבין שפע רוחני רב ובין רתיעה לאחור בהעלאה על הכתב, במיוחד לאור העובדה שליפשיץ היה אמן הסגנון והצורה: "כל מה שפירסם היה מנופה ומשובץ בתכלית [...] מי־שהוא אמר עליו שהוא מדבר יוס־יום שלושה מאמרים חשובים. אך הכתיבה היא ענין אחר. הוא היה צריך להתגבר כארי כדי לשבת ולכתוב. ולא תמיד. לא, לרוב לא עצר כוח להתגבר כארי" (שם, עמ' 155–156).

ר' בנימין מעלה סברה כי "בסתר־נפשו חלם בוודאי על קתדרה באוניברסיטה, על ראשות באיזה מכון מדעי־אקדמי, אך הפיקח שבו [...] לחש לו כי הדבר ממנו והלאה. והוא סבר וקיבל. הפילוסוף שבו דחה כל שאיפות שהן בגדר־אשליות [...] הוא סבר והסתפק במוסד החינוכי החשוב [=בית המדרש למורים "המזרחי"]" (שם, עמ' 157).

נראה שעם היותו אדם בעל שיעור קומה, איש הגות מעמיק ואיש מעשה רב פעלים היה ליפשיץ גם צנוע מאוד. בחג היובל שלו לא היה מוכן שתיערך חגיגה לכבודו. הוא ברח מ"מעט הכבוד שעלול סופר עברי מובהק ומכובד לנחול ביום חגו" (שם, עמ' 148). חבריו ומוקיריו ציינו את האירוע בשורת מאמרים שכתבו לכבודו בעיתון "הצופה" בל' בתשרי ת"ש (13 באוקטובר 1939).

לדברי ר' בנימין, ליפשיץ לא רק חי כחסיד ופילוסוף, אלא כך גם יצא מן העולם: "הוא סידר מראש את כל ענייניו [...] ציווה לחבריו שלא יספידוהו [...] ציווה משהו לבנו יחידו [...] בבוקר השכם השתעל מאוד וכנס בעל הבית אליו, וידבר אתו וביקש כוס תה. עד שחזר הלז עם כוס התה יצאה נשמתו" (בנימין, תשכ"א, עמ' 159); "לצוואתו המיוחדת לא יצא בנו מחדרו בשעת ההלויה ונהג כמנהג ירושלים על פי הקבלה, שגם בה הגה. לבקשתו־דרישתו הנמרצת והתקיפה, שלא יספידוהו 'בשום צורה ובשום תירוצ', נשמעו חבריו ומוקיריו ולא נספד [...] ליד קברו אמר קדיש ידידו הוותיק עוד מחוץ לארץ הסופר רש"י עגנון" (שם, עמ' 155).

ג. משנתו החינוכית

שאלת החינוך הדתי העסיקה את ליפשיץ בכל כובד משקלה. ליפשיץ הניח את היסודות לחינוך הדתי, בנסותו לשמור על עולם התורה מחד גיסא ולהיפתח אל עולם המחקר האירופי המודרני מאידך גיסא, בלי ליצור סתירה בין השניים. כך הוא כותב בתרפ"ז: "שאלת השאלות בחנוך לנו היא: שאלת התהום, שבין תורה ובין תרבות אירופית, ושאלת הגשרים שיעבירונו בשלום מעל לתהום זו" ("לשאלת החנוך המזרחי", עמ' קכא), וזאת הייתה שאלת "המזרחי" אל עצמו ואל בית ספרו: "מה יהא יחס בית הספר אל העולם" (שם, עמ' קכב). תשובתו היא שאין ניגודים: "התורה שאותה נלמד [...] היא תורת אלוהים, והעולם עולמו של אלוהים" (שם, שם). לדעתו גם עובדות העולם צריכות להיקלט דרך האספקלריה המאירה של התורה: "אין עולם אלא אחד, אין תורה אלא אחת", ומכאן התשובה על שאלת החינוך: "בית הספר צריך לתת דעת התורה ודעת העולם צמודות [...] ילמד המורה מתוך הכרה שאין הוא יוצא מרשותה של התורה, אף בעמדו בגבול העולם ומדע העולם, כי כל העולם הוא רשות אחת [...] כך יוכלו כל הלימודים להיות תורה, בידי המורה" (שם, עמ' קכב-קכג). אם כן על פי תפיסתו גם לימודים כלליים יכולים להילמד מתוך עולם התורה: "'איזוהי פרשה שכל גופי תורה תלויים בה? בכל דרכיך דעהו'. זהו יסוד לשיטה חדשה בחנוך, כל התרבות והתורה ברוח אחת, ברוח של תורה" ("לשאלת התכנית", עמ' קכז). לעתים דומה כי ליפשיץ רואה עצמו כמוכיח בשער המזהיר מפני היעדר חינוך דתי במערכת החינוך הרגילה. לפי השקפתו, מבלעדי הדת אין ערך ללאומיות היהודית, וכה הוא מוכיח: "לנו חינוך בלתי דתי אינו בגדר חינוך [...] אין יהדות בלי דעת תורה [...] הצורה הלאומית היחידה של חיים ורוח בישראל היא התורה [...] כל הלאומיות יונקת מן התורה, ואין לה מציאות מחוץ לתורה [...] הלאומיות היהודית היא דת, היא מוסר, היא תורה" ("לשאלת החנוך המזרחי", עמ' קכב). הוא רואה סכנה לאומית בחינוך בלתי דתי – "סכנת קרע בתולדות

העם [...] ואם לא יתנו דת ורגש דתי לדור, יבקש סיפוק לצמאון אלוהים מעל לגבול ישראל" (שם, שם); "לאומיות של אנשים מדברי עברית גרידא אינה לאומיות יהודית" ("לשאלת התכנית", עמ' קכו); "אין מקצוע ואין מורה פטורים מחובת חנוך דתי. חנוך אנושי שהוא יהודי - זהו חנוך דתי" ("לשאלת החנוך המזרחי", עמ' קכה).

ליפשיץ מציע לשלב בין תכלית החדר הישן, שהיא ידיעת התלמוד, לבין אמצעי החינוך החדשים הנוהגים בבית הספר העברי החדש. לדעתו יש לשנות את שיטת הלימוד האינדיבידואלי של החדר: "המלמד לא הורה את הכתה [...] אלא הורה רק תלמיד אחד, שקרא לפניו, וכך למד ילד אחר ילד כשהגיע תורו" ("החדר", עמ' שמה). שיטה זו טיפחה לדבריו את היחידים בעלי הכישרונות והזניחה את החלשים. במקום זאת הוא ממליץ לנקוט שיטת הוראה הפונה לכלל הכיתה: "כך משיגים משמעת וחסכון זמן [...] כדי לפנות זמן בשביל הלימודים הכלליים" ("לשאלת החנוך המזרחי", עמ' קכח).

ליפשיץ אינו מסתפק בדיבורים בעלמא בענייני חינוך. הגיגים פילוסופיים כלליים לא יובילו אל המטרה; יש צורך בתכנית: "אין בית ספר בלי תכנית [...] התכנית נותנת ערובה שהמורה ילך במסלול ולא ישכח את דרכו" ("לשאלת התכנית", עמ' קכו). על פי תכניתו הלימודים המרכזיים בבית הספר היסודי יהיו חומש, משנה ותלמוד, סביבם יתרכזו הלימודים העבריים, וסביב אלו יתרכזו הלימודים הכלליים (שם, עמ' קלא). אולם הוא מדגיש כי הלימודים המרכזיים לא יהיו "לימודים עומדים לעצמם, אלא שיהיה קשר חי בינם ובין שאר הלימודים" (שם, שם).

האידיאל של ליפשיץ הוא "מורה אחד ומיתודא אחת לכל הלימודים" - גם לחול וגם לקודש (שם, עמ' קלא). ליפשיץ מודע לכך שקיומם של מקצועות מרכזיים עלול לגרום לווייתור על מקצועות אחרים, אך לדבריו גם אם התלמידים יפסידו בידעיות, הם ירוויחו בהתפתחות (שם, עמ' קכט). הוא החשיב מאוד את לימודי המתמטיקה וטען כי אין לדחות את הוראת החשבון כפי שהציעו אחרים. ליפשיץ מעלה בעיות אחדות שיש להתמודד עמן בחינוך. האחת היא לימוד הספרות העברית. לדעתו אין להתעלם מן הספרות החדשה, אך יש כזו "שלא ברוחנו" (שם, עמ' קלא). הבעיה השנייה היא בעיית חינוך הבנות: בלא לימוד תלמוד נמצא חינוך הדתי פגום. בעבר לא למדו הבנות תנ"ך ותלמוד בגלל המצב הכלכלי והחברתי, אך כעת משרכשו להן הנשים השכלה כללית, יש לחזק את חינוכן הדתי וללמדן תורה ואף תפילה.

במאמרו "הומניסמוס יהודי" מדבר ליפשיץ על בית הספר הבינוני, הוא בית הספר התיכון: "יסוד בית-ספרנו יכול וצריך להיות הומניסמוס לאומי, הומניסמוס יהודי, והלימודים היהודיים צריכים להיות נושאי ההומניסמוס החנוכי"

(עמ' צט). בלימודים יהדותיים נכללים, על פי ליפשיץ, העבר הישראלי, הספרות הלאומית והעממית של הדורות, הלשון ומערכת הרעיונות הישראליים ותולדותיהם בישראל; "אמנם כל הלימודים הללו: היסטוריא, לשון וספרות נלמדים בכל מקום [...] אבל למען עשות למודים אלה נושא הומניסמוס חנוכי, עלינו לדרוש יותר, להעמיק יותר, אם חפצנו, שהתלמידים יהיו משכילים, כלומר, שרוחם תהיה מפותחת ופתוחה לקראת השכלה עברית וכללית" (שם, עמ' קח). לשם כך הוא מציע שהלימוד ההומניסטי היהודי יתבסס על שני מקצועות נוספים: מקרא ותלמוד. שאר הלימודים, לגישתו, יושפעו מלימודי היהדות. למשל בלימודי היסטוריה כללית "צריך לשאוף להקבלה בין דבריימי-העמים ובין דבריימי-ישראל" (שם, עמ' קי). גם בלימודי גאוגרפיה "יש לשים את הגיאוגרפיה של ארץ ישראל בראש" (שם, עמ' קיא), ובגאוגרפיה כללית "יש לשים לב לקשר שבין העבר היהודי ובין הארצות וגם למציאות היהודית בגולה" (שם, שם). ואף במקצועות הראליים "תבוא הלאומיות ותגבה חלקה, ותמצא נקודת מגע אליהם" (שם, שם) – למשל בלימודי הטבע יודגש בייחוד טבע ארץ המולדת. בבתי הספר הראליים והמקצועיים, מציע ליפשיץ, יהיו שני מוקדי ריכוז – הן לימודי היהדות והן הלימודים הראליים (שם, שם).

את הצורך בלימודים יהודיים מצדיק ליפשיץ גם לאור ההקמה העתידית של האוניברסיטה: "בית מדרשו העליון בודאי ידרוש מתלמידיו ידיעות בלמודי היהדות [...] היא תשאף לחדש את פני המדע העברי, פני תולדות ישראל, מחקרי הלשון, דרישת המקרא, חקירת התלמוד, וכל אלה יזיקו ללימודים היהודיים" (שם, עמ' קג).

ד. ספריו וכתביו

ליפשיץ החל את כתיבתו בלבוב, במסה על הסופר ואיש תנועת ההשכלה בגליציה יעקב שמואל ביק, שהופיעה בלוח "חרמון" של ג' באדר בתרס"ד ובעיתון "העם". אחר כך פרסם מסות על ספרות, סופרים, לשון וסגנון, תרבות וחינוך ועוד ואף מחקרים היסטוריים-ספרותיים. מחקריו נדפסו ב"השלח", ב"התקופה" ובמאספי ארץ ישראל. המפורסמת ביותר היא המסה על רש"י (ר' להלן). כמו כן כתב מסות נרחבות על המשנה, האגדה והחדר ועל אישים שונים, בהם ש"י עגנון והרב קוק. חלק ניכר ממסותיו וממאמריו קובץ בשלושה כרכים במהדורת "כתבים" בהוצאת מוסד הרב קוק. ההדפסה של אוסף כתביו החלה בימי חייו. בגרמנית פרסם ספר על תחיית הלשון העברית (ליפשיץ, 1920) ומאמרים אחדים. בשנת תש"א פרסם עקיבא ברוך פוזנר רשימה של פרסומיו של ליפשיץ (פוזנר, תש"א). רשימה זו כוללת את מרבית המאמרים שב"כתבים" (שנפרסמו עד שנה זו) וכן פריטים נוספים שאינם מופיעים ב"כתבים".

בשנת תרע"ב יצא לאור בוורשה ספרו "רש"י", שאותו כתב עוד בלבוב, בתרס"ט (1909). אוסטרובסקי כותב על ספר זה: "כשקראנו ברש"י את הפרק 'תולדות הקונטרס' נפתח לפנינו אופק חדש, עושר של ידיעות. הפליאנו ביחוד אופן הסברתו השתלשלות פירוש התלמוד, יצירת חלקי פירוש על ידי חכמים שונים, שהוריש דור שעבר [...] 'קונטרס מגנצא' הוא, לדעתו, אוסף חלקי פירוש לתלמוד שנולדו על-ידי הראשונים מפרשי התלמוד. מגילות-מגילות נעשו שראשיתן נעוצה בתקופת הגאונים וסופה ברבנו גרשון [כך!]. מאור הגולה. כל אלה הפירושים החלקיים היו זקוקים ליד אמן חתימת גאון, ורש"י היה הגאון המפרש הבא בשעתו וחתם את הפירוש המוסמך לכל התלמוד בבלי" (אוסטרובסקי, ת"ש).

ברדיצ'בסקי כותב שב"רש"י של ליפשיץ אנו מוצאים "לא אך סמל אותו גאון ובני-דורו בלבד, כי אם [...] וזהו החידוש הגמור במלאכת ידו של סופר דתי ממינו - רשמי מהלך היהדות ואפניה" (ברדיצ'בסקי, תשכ"ו, עמ' רנב). עוד נכתב על ספר זה: "בספרו 'רש"י' גולה יריעה רחבה ומבהיקה שבה נארגה חזות חדשה לאישיותו וליצירתו של גאון הפרשנים" (פורת, ת"ש, עמ' 91).

על מסתו "גימנסיון עברי", שפרסם ב"השלח" בתר"ע, אומר ר' בנימין: "אברך זה, שלא ביקר אפילו בבית-ספר, פרסם אז ב'השלח' מאמר על 'גימנסיון עברי', כפי שהוא צריך להיות - באותם הימים שבכל העולם היה רק נסיון אחד של ייסוד גימנסיה עברית [ביפון]" (בנימין, תשכ"א, עמ' 146).

במאמרו "החדר" (תר"ף) עמד ליפשיץ על תולדות החדר ודרכי הלימוד שהיו נהוגות בו. הוא תיאר את השיטה הפדגוגית המיוחדת שנוצרה בחדר ודן בבעיות הפדגוגיות שעלו בו. צבי מאיר רבינוביץ מציין כי הוא עמד גם על צדדיו השליליים, כגון העונשים הגופניים ועוניים של המוסד ושל המלמד. אך בעיניו של ברור, שהתנצח עם ליפשיץ בנושאים לא מעטים, היה מאמר זה בעיקרו שיר הלל לחדר: "א.מ. ליפשיץ כתב מסה, מעשה אמן בסגנונו ובבניינו שכולו שיר תהלה לחדר הישן; ואני שהכרתי את החדר לא רק על מעלותיו אלא גם על פגמותיו הרבות והיסודיות, התנגדתי תמיד להפרזת היתרונות ולהעלמת העין מן החסרונות" (ברור, ת"ש, עמ' 47).

"י שפירא כותב: "אנשי ההשכלה לא התבוננו בכנות במהותו הפנימית של החדר. הם הסתפקו בחיצוניותו הדלה, באפלה השרויה בו [...] ליפשיץ הוא הראשון שקבע את מהותו של ה'חדר' ואת שיטתו בחנוך" (שפירא, ת"ש, עמ' יא). א' פורת: "עצם תכליתו ותכנית שיטתו לא נתחווירו אלא במסכת של א"מ ליפשיץ" (פורת, ת"ש, עמ' 91).

את החוברת "שיחות" פרסם בעילום שם ב"הדים" בתרפ"ט. בחוברת עסק ליפשיץ בכמה משאלות השעה המדריכות את מנוחת הדור הצעיר, ובהן השאלה מה היא

מהות המצוות ומה ערכן בחיי היחיד והציבור. לתפיסתו המצוות הן סמלים, "שהם מעלים את חיינו, שהם גודרים בעד הנפש ומתוים לה דרך" ("שיחות", עמ' לא), "המצוות הן שנותנות אופי ליהדות וליהודים" (שם, עמ' לח).

בביקורת שנכתבה על החוברת ב"הצופה" נאמר: "בקונטרס שיחות [...] נראה אי-השיחות המובהק. הרעיונות צפופים, מובעים כאילו לאחר-יד [...] משבץ רעיונות גדולים בשיחה שוטפת. יש בה מחשבה גדולה, יש בה ידיעות רחבות ביהדות-תלמוד, קבלה, חסידות, הווי של שבטים [...] סגנון שירי ומדויק כאחד [...] נוגע בשאלות שהן מכבשות עולמו של ישראל"; דבריו "הם מטובי המחשבה הישראלית [...] הוא מביע רעיונו במשלים נאים" (עם שיחותיו, ת"ש).

בשנת תרע"ד הוציא את החוברת "המשנה". מאמרו זה זכה לביקורות נלהבות פחות, וכה נאמר עליו: "חוברת זו לכאורה אין בה משום חידוש. הוא מרצה סדר השתלשלות תורה שבעל-פה מדור הסופרים אנשי כנסת הגדולה עד חתימת המשנה וחתימת קובצי הבריות של ר' חייא ור' אושעיא תלמידי רבנו הקדוש. אולם ההוגה בספר זה מכיר מיד את ידי הסופר הגדול היועד לדלות מים מבורות עמוקים" (אוסטרובסקי, ת"ש).

וכך מסכם ר' בנימין את פועלו הספרותי של ליפשיץ: "לשנים מספריו: 'רש"י' ו'החדרי יצאו מוניטין זה רבות בשנים. אך כמעט כל מחקריו ומאמריו, לרבות הקטנים שבהם, עומדים על רמה גבוהה, אם מצד התוכן ואם מפאת הצורה. תשומת-לב מרובה העירו בשעתם מאמריו על הסגנון העברי. מוצלחות ביותר היו מסותיו על אישים: סופרים, רבנים, עסקנים. ברכה מיוחדת קובעת לעצמה מסתו על עגנון [...] ושנכתבה עוד בשעה אשר רק מעטים הכירו בגדלותו של עגנון ורבים לא הודו בו. כמו כן המסה על הרב קוק זכרו לברכה" (בנימין, תשכ"א, עמ' 156).

סגנונו של ליפשיץ בולט בייחודו וביופיו. עגנון אומר עליו: "מיוחד הוא ואין לו אח. כונס רעיונות גדולים במלים מועטות" (עגנון, מורה וחכם, עמ' 210). הקפדתו של ליפשיץ על הסגנון מעלה את כתיבתו למדרגת ספרות יפה. ביאליק קבע את מקומו כממשיך דרכם של פינס ויעבץ בספרות (על פי בנימין, תשכ"א, עמ' 147). בכתיבתו לא היה הסגנון משני לתוכן אלא עצם מעצמותו, חוט השני העובר בו. פייבל מלצר מציין כי נוי הלשון של ליפשיץ גרם שיחשדוהו "בפרקוס" (מלצר, ת"ש). הוא אומר כי "לא יתואר הסגנון המשופע, האמיד, בלי מגע אינטימי עם כל רבדי הלשון, בלי חדירה לשכבות המחשבה ההיסטוריות". בנסותו לעמוד על טיב סגנונו של ליפשיץ הוא כותב: "לא מקראי טהור ולא סגנון המשנה ולא סגנון האגדה, אף לא רבני. כל היסודות הללו בולטים". מלצר מהין ואומר כי ליפשיץ היה מהראשונים אשר גילו את סודות הלשון הפרוזאית, את היכולת להשתעשע בהשפעת הגוונים של מילים וצירופיהם: "של צריפה וצירוף, של הפריה ונשיאת פירות. ניב מניב ומבע נובע וביטוי בוטה, בולט ומבליט".

ברדיצ'בסקי מעיר על כבדות מה בכתיבתו של ליפשיץ, בדברו על סגנון הכתיבה שבמסה על רש"י: "בביטוי נרגיש לפעמים קשי הדיבור. הוא נושא אבנים, מושך בחבלים; עייף ויגע הוא עומד בכל פעם ממשא הרעיונות ומכובד ההגיון" (ברדיצ'בסקי, תשכ"ו, עמ' רנב).

גם דב פלאטו מכיר בקשיי הכתיבה העולים לעתים ביצירותיו של ליפשיץ, והוא נפעם מיכולתו להתגבר עליהם ולנצח בבחירת המילה המדוקדקת והמתאימה ביותר: "מתוך מעיין העבר שלנו דלה מר ליפשיץ את הרוממות והקדושה שבעבודת הסופר [...] לשונו נעדרת כל צירופי שווא וסגנונו – טהור מכל כיווני חן. לשונו מצטיינת בפשטות עילאית ובעמקות בלתי שכיחה. חסרה היא את התבלין הנקרא 'Licentia poetica' ואף על פי כן יש בה משום פיוט ושירה. אמנם, מרגיש הקורא לעתים קרובות בחבלי-ביטוי, שמר ליפשיץ נלחם בס בשעת כתיבתו, אולם הוא שרה עמהם ויוכל. במחקריו מתלבט הוא ומתאבק בחיפוש ביטוי ודיוק הדרושים לו, אבל כשמצאם שמחים הדברים כבשעת נתינתם" (פלאטו, ת"ש).

יחסו של ליפשיץ אל הלשון העברית כולו אומר אהבה, ובמקצת כתרי הפיוט וההלל שהוא קושר לה אני מבקשת לחתום את דבריי על מפעלו של אדם חשוב זה:

אין רבים אצלנו היודעים ביפי הלשון העברית ובמלכותה [...] הלשון העברית נחנה מאין כמוה בנפשיות ערה, ובצלילות ובבהירות ("על הסגנון", עמ' קסו).

נשמור נא על הלשון העברית [...] כל אוהבה יזהר בה מאבק שקר ותרמית [...] באהבה נקדר בהרריה לחצוב זהבה, בעמקי יסודה נבקע גזית מליה, ומעוטרים בצבעיה נעלה לבטא את עצמנו (שם, עמ' קסז).

אמנם כן, תחית הלשון העברית היא נס ופלא, ותהי לנס ("תחיית הלשון", כתבים, ב, עמ' רס).

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אביעד, תשכ"ב = י' אביעד (וולפסברג), "ר' אליעזר מאיר ליפשיץ", דיוקנאות, ירושלים תשכ"ב, עמ' 152-154
- אבן-שושן = א' אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים תשכ"ו-תש"ל; מילון אבן-שושן מחודש ומעודכן לשנות האלפיים, בעריכת מ' אור, ישראל 2003
- אוסטרובסקי, ת"ש = מ' אוסטרובסקי, "ר' אליעזר מאיר ליפשיץ", הצופה, ל' בתשרי ת"ש, עמ' 7
- אור, תשל"ו = מ' אור, "הסמיכות הפרודה והסמיכות הכפולה בעיתונות היומית", חקר ועיון במדעי היהדות: ספרות, מקרא ולשון, בעריכת א' כרמון, חיפה תשל"ו, עמ' 9-26
- בין, תשי"ד = א' בין, "בתי הספר ומלחמת הלשון העברית", תולדות ההתישבות הציונית מתקופת הרצל ועד ימינו³, תל-אביב תשי"ד, עמ' 108-114
- בנודי, תשל"ד = א' בנודי, מדרוך לשון לרדיו ולטלוויזיה, ירושלים תשל"ד
- בן-חיים, תשמ"ה = ז' בן-חיים, "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות - כיצד?", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 3-25
- בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים-ברלין תרס"ט-תשי"ט
- בנימין, תשכ"א = ר' בנימין (י' רדלר-פלדמן), "אליעזר מאיר ליפשיץ", כנסת חכמים: פרצופים, בעריכת ד' סדן ואחרים, ירושלים תשכ"א, עמ' 144-162
- בר-אשר, תשי"ן = מ' בר-אשר, "על העקרונות בקביעת הנורמה בדקדוק בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון", לשוננו נד (תשי"ן), עמ' 127-150
- ברדיצ'בסקי, תשכ"ז = מ"י בן-גריון (ברדיצ'בסקי), "ספר על אודות רש"י", כתבי מיכה יוסף בן-גריון (ברדיצ'בסקי), ב: מאמרים, הדפסה שלישית, תל-אביב תשכ"ו, עמ' רנב-רנג
- ברור, ת"ש = א"י ברור, "למלאת ששים שנה לא. מ. ליפשיץ", העולם, כ"א בתשרי ת"ש, עמ' 46-47
- ברור וברור, תשכ"ו = מ' הכהן ברך וא"י ברך, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכ"ו
- בריקר, ת"ש = ד"ר ברינקר, "חותן בראשית", הצופה, ל' בתשרי ת"ש, עמ' 7
- ברנר, תשל"ח = ב' ברנר, גדולה היתה הבדידות, עם עובד תשל"ח
- גלבר, 1958 = נ"מ גלבר, תולדות התנועה הציונית בגליציה, ב: 1899-1918, ירושלים 1958
- הלוי, תשי"ס-תשס"א = ר' הלוי, "תמורות במעמדה ובתפקודה של הסמיכות הפרודה בעברית של ימינו", לשוננו סג (תשי"ס-תשס"א), עמ' 61-80
- זכרונות א = זכרונות ועד הלשון העברית, מחברת א, הוצאת ועד הלשון העברית בארץ ישראל, ירושלים תרע"ב (מהדורה שנייה: ירושלים תרפ"ט), "לתולדות ועד הלשון", עמ' 3-11

זכרונות ג = זכרונות ועד הלשון העברית, מחברת ג, הוצאת ועד הלשון העברית בארץ ישראל, ירושלים תרע"ג (מהדורה שנייה: ירושלים תרפ"ט), "המבטא והכתיב", עמ' 47-68

זכרונות ד = זכרונות ועד הלשון העברית, מחברת ד, הוצאת ועד הלשון העברית, ירושלים תרע"ד, "למלא החסר בלשוננו", עמ' 3-66

זכרונות ה = זכרונות ועד הלשון העברית, מחברת ה, ירושלים תרפ"א, ועד הצירים בירושלם, "נאום הכניסה של קלזנר לוועד הלשון", עמ' 49-53; "הכתיב העברי", עמ' 54-85; "מקצועה", ישיבה ו, עמ' 90-93

זכרונות ו = זכרונות ועד הלשון העברית, מחברת ו, ירושלים-תל-אביב תרפ"ח, "שאלת המלא והחסר בכתיב", עמ' 24-30

יסטרובר, M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud = 1950 Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York 1950 [1903]

ליפשיץ, M. E. Lipschütz, *Vom lebendigen Hebräisch*, Berlin 1920 = 1920 ליפשיץ, "הומניסמוס יהודי" = א"מ ליפשיץ, "הומניסמוס יהודי", כתבים, ג, עמ' פ-קיב

ליפשיץ, "החדר" = א"מ ליפשיץ, "החדר", כתבים, א, עמ' שה-שסו
ליפשיץ, "הכתיב והמבטא" = א"מ ליפשיץ, "הכתיב והמבטא", כתבים, ב, עמ' קא-קד
ליפשיץ, כתבים = א"מ ליפשיץ, כתבים, א-ג, ירושלים תשי"ז-תשי"ז
ליפשיץ, "לשאלות הלשון" = א"מ ליפשיץ, "לשאלות הלשון", כתבים, ב, עמ' ז-קד
ליפשיץ, "לשאלת החנוך המזרחי" = א"מ ליפשיץ, "לשאלת החנוך המזרחי", כתבים, ג, עמ' קכא-קכה

ליפשיץ, "לשאלת התכנית" = א"מ ליפשיץ, "לשאלת התכנית" (מתוך הרצאה בוועידת מורי "המזרחי" בתל-אביב, תשרי תרפ"ז), כתבים, ג, עמ' קכו-קלב
ליפשיץ, "על הסגנון" = א"מ ליפשיץ, "על הסגנון", כתבים, ב, עמ' קה-קסה
ליפשיץ, רש"י = א"מ ליפשיץ, ר' שלמה יצחקי (רש"י), ורשה תרע"ב
(<http://aleph500.huji.ac.il/nnl/dig/books/bk001981755.html>)

ליפשיץ, "שיחות" = [א"מ ליפשיץ], "שיחות", כתבים, ג, עמ' כח-סג
לשוננו לעם, תשכ"ד = "על המבטא העברי ביקול ישראל": א. דברים שנאמרו בפגישת הצוות הבכיר של יקול ישראל, עם חברי האקדמיה ללשון העברית ביום ט"ו בטבת תשכ"ד", לשוננו לעם טו, ד-ה, (תשכ"ד), עמ' 83-110
לשוננו לעם, תשס"ב = כללי הפיסוק וכללי הכתיב חסר הניקוד (הדפסה רביעית מתוקנת), לשוננו לעם, חוברת מיוחדת, (תשס"ב)

מישור, תשס"ה-תשס"ו = מ' מישור, "הניקוד שלנו על פרשת דרכים", לשוננו לעם נה, ג-ד (תשס"ה-תשס"ו), עמ' 124-149

מלצר, ת"ש = פ' מלצר, "מורה המורים", הצופה, ל' בתשרי ת"ש, עמ' 6

סוקולוף, M. Sokoloff. *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan 2002

עגנון, מורה וחכם = ש"י עגנון, "מורה וחכם", מעצמי אל עצמי, מהדורה מחודשת, ירושלים תש"ס, עמ' 206-210

עטיה, 2004 = י' עטיה, "לא מתרגש מ'היי ו'ביי", הצופה, 31 במרץ 2004
<http://www.hazofe.co.il/web/katava6.asp?Modul=24&id=22532&word>
 (= &gliayon=1948&mador

עם שיחותיו, ת"ש = "עם שיחותיו", הצופה, ל' בתשרי ת"ש, עמ' 6 [חתום: ד']
 פוזנר, תש"א = ע"ב פוזנר, א.מ. ליפשיץ - רשימה ביבליוגרפית, הוצאת בית
 המדרש למורים "מזרחי", ירושלים תש"א
 פורת, ת"ש = א' פורת, "אליעזר מאיר ליפשיץ בן השישים", הד החינוך 14, ד-ה
 (ט"ו בשבט ת"ש), עמ' 91-92

פלאטו, ת"ש = ד' פלאטו, "הסופר והמורה", הצופה, ל' בתשרי ת"ש, עמ' 7
 קאסאווסקי, משנה = ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון המשנה, ירושלים תש"ז-תש"ך
 קאסאווסקי, תלמוד = ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון התלמוד, ירושלים
 תש"ד-תשמ"ב

רבינוביץ, תשי"ט = צ"מ רבינוביץ, "ר' אליעזר מאיר ליפשיץ", על הראשונים:
 לכבוד י"ב אישים-מחנכים, בעריכת ד' לוי, תל-אביב תשי"ט, עמ' 80-84
 שפירא, ת"ש = י' שפירא, "סולל מסילות", ההד ו-ז (אדר ב-ניסן ת"ש), עמ' יא
 תעודה 175 = "פרוטוקול ישיבת ועד הלשון מיום ז' שבט תר"ף", ארכיון ועד
 הלשון, מכון מז"א, תעודה 175 (avance, the British authority)
 תעודה 194 = "פרוטוקול ישיבת ועד הלשון מיום ה תשרי, תרפ"א", ארכיון ועד
 הלשון, מכון מז"א, תעודה 194 (interpellation)
 תעודה 240 = "פרוטוקול ישיבת ועד הלשון העברית מיום ד כח תשרי, התרפ"ז",
 ארכיון ועד הלשון, מכון מז"א, תעודה 240 (מלאכות חפר, סבלנות)